

Biblioteka

POVIJESNICE

2

S.M. ŠTEDIMLIJA

**C R V E N A
H R V A T S K A**

Nakladnik: LAUS, Split, v
za nakladnika i urednika: Ante Oman, tisak: ŠTAMPA, Šibenik,
naklada: 3000 primjeraka.

UREDNIŠTVO
»PUTOVI«
Zagreb
1937.

LAUS
Split
1991.

CRVENA HRVATSKA I NJENI KULTURNI TRAGOVI

I. NACIONALITET CRNOGORACA

Zatvorena sa istoka i sa sjevera visokim planinskim vijencima (Prokletije, Komovi, Durmitor i dr.) Crna Gora je bila uvijek otvorena samo prema moru i, nešto prohodnijim putem, prema zapadu, preko Hercegovine. Ovakav njen geopolitički položaj bio je za nju sudbonosan kroz čitavu historiju. Stari rimsku put, koji je izbijao na more u Draču, a odatle preko Skadra u Zetsku ravnicu bio je oduvijek put, kojim su osvajači sa istoka dolazili u ovu zemlju na svojim ratnim pohodima. Kroz planinske prolaze sa sjevero—istoka i sjevera dolazili su u oblast današnje Crne Gore oduvijek bjegunci pred navalom istočnih osvajača, a rijetko kada da su se tim putem natrag vraćali, ako su već uspjeli da dopru do Zetske kotline.

Pravac kojim su Slaveni prvi put došli u ove krajeve, bez sumnje, je zapad — istok, od Hrvatske preko Hercegovine. U koliko nijesu mogli naći mjesta pored starog ilirskog stanovništva, oni su ga potiskivali na istok prema nepristupačnim arbanskim planinama i na sjever prema oblastima, koje su naselili Srbi.

Blagodareći svojoj širokoj vezi morem sa zapadom, staro slavenko stanovništvo današnje Crne Gore bilo je u povoljnoj mogućnosti da prenese u svoju sredinu nasade zapadne kulture i da se podvrgne njenom uticaju. To je bio put, kojim je ovamo došlo hrišćanstvo, a zatim put kojim je vjekovima dopirao zapadnjački kulturni uticaj, čiji se tragovi i danas uveliko opažaju.

Kad je dijeljeno istočno od zapadnog rimskog carstva, kada su izbili sukobi između istočne i zapadne crkve,

oblast današnje Crne Gore bila je baš na međi tih sukoba. Ali ona je uvijek naginjala i bila podložna zapadnom uticaju i katoličkoj crkvi do novijih vremena. Da je uspjela da tu svoju orijentaciju tako dugo sačuva, ima da zahvali u prvom redu svom geopolitičkom položaju i porijeklu svog stanovništva, koje je, čuvajući stare tradicije, nastojalo da im bude vjerno i da nastavi sa svojim razvitkom u započetom pravcu.

Po vertikalnoj podjeli čovječanstvo je grupirano u narode. Čim su se izvjesne skupine ljudi individualizirale u narod, time su se podvrgle specijalnoj, individualnoj zakonitosti svoga daljeg razvitka. Nacionalitet, prema toma, nije politički, nego jedan naučni pojam.

Razmatrajući uslove i činjenice pod kojima i od kojih se jedna ljudska skupina individualizira u narod, mi ćemo doći do jasnog zaključka o crnogorskoj nacionalnosti.

Da se jedan dio društva izdvoji i posebno formira kao cjelina, kao narod, potrebno je da bude nastanjen na takvom geografskom području, koje se po svojoj orografiji, hidrografiji i klimi znatno razlikuje od područja, na kojem žive drugi djelovi toga društva. Da se formira narod potrebno je da u takovoj sredini živi nekoliko vjekova, tako da se zbog promjene privrednog sistema, društvene strukture i psihologije stvori bitna razlika između te izdvojene cjeline i njene matice. Živeći u ovakovoj sredini i pod uslovima, koji su njoj svojstveni, čovjek se preobražava i prilagođava novim prilikama, izgrađuje drugačije svoju materijalnu i duhovnu kulturu, imade druge običaje i navike, druge težnje i metode rada, drugi karakter i drugu psihologiju. Ova različitost njegova od čovjeka koji je nekad pripadao s njim istoj društvenoj zajednici, izaziva razlike i promjene u svim njegovim fizičkim i duhovnim manifestacijama i proizvodima, jer su sve te manifestacije nastale u njegovoj borbi za opstanak i za održanje vrste, a kao posljedica uticaja i pritiska sila iz date spoljne stvarnosti. Ta naročita spoljna stvarnost, kojom je on okružen,

odredila je oblik i sadržinu svih njegovih produkata. Živeći pod tim uslovima društvene skupine, zbog jedinstvenog uticaja spolja, postale su srodne u svojoj fizičkoj i psihičkoj strukturi, a tim i u svim svojim porizvodima duhovnog i fizičkog rada. Time su se one izdvojile od ostalih i postale zaseban narod.

U svom odnosu na prirodu i njene pojave Crnogorci su za nekoliko vjekova bili podvrgnuti skoro istovjetnim opasnostima i udobnostima, jer je njihova okolina kroz čitavo to vrijeme bila sasvim nezatno mijenjana. Istrajno djelovanje prirode na Crnogorce, u skoro istom smislu, izazvalo je njihovo istrajno reagiranje u obratnom smislu. Osposobljavajući se za što uspješnije reagiranje u tom smislu, Crnogorac je pribjegavo upotrebi i proizvodnji raznih sredstava i oruđa, kojima je olakšavao i povećavao svoje uspjehe. Ta sredstva i oruđa, koja su se razlikovala od sredstava i oruđa ljudi ostalih krajeva, zbog specijalnosti svrhe u koju su bila upotrebljena i okolnosti, pod kojima se njima čovjek služio, nijesu bila samo materijalne (materijalna kultura), već i duhovne-prirode (religija, umjetnost, filozofija). Crnogorska materijalna kultura, kao god i umjetnost, religija i filozofija, mogu se objasniti jedino uslovima pod kojima su nastale, a ti su uslovi bili u najvećoj mjeri različiti od onih, pod kojima nastadoše ova sredstva samoodbrane i samousavršavanja kod drugih naroda, pa se crnogorska — stoga — od njih razlikuje u najvećoj mjeri.

Posmatrajući ono, protivu čega su se borili i što su savlađivali, kao i rezultate svojih borbi i nastojanja, Crnogorci su iznašli jednu teoriju zakonitosti svega zbivanja i kretanja, u kojem su i sami učestvovali. Ta je teorija rezultat gledanja na svijet i život iz naročite njihove perspektive, u kojoj se drugi ne nalaze, pa se za to od gledanja drugih i razlikuje. Noseći ove specifično svoje spoznajne rekvizite, Crnogorac u svakoj drugoj, necrnogorskoj, sredini predstavlja jednu uočljivu, čak štrčeću, oazu.

Načelo kolektivnosti u borbi za vlastiti opstanak proizvod je potrebe da čovjek putem zamjene svojih tvoračkih snaga sa drugim ljudima, sebi bliskima i srodnima, postigne to, da za višak jedne vrste svojih realiziranih sila dobije višak drugačijih sila drugoga, bez kojih bi ugrozio svoju egzistenciju. Zatim, načelo kolektivnosti koje na prvo mjesto proklamira moderna sociologija, proizvod je potrebe, da se zbirom svih ljudskih sila suprotstane velikim silama prirode, koje svojim datim smjerom djelovanja otežavaju čovjekov život. Koliko je Crnogorac uspio spoznati vrijednost načela kolektivnosti svjedoči Njegoševa veličanstvena pjesma »Gorski vijenac«, za koju se može reći da je najdivnija i najrječitija apoteoza kolektivizmu, koju do danas imade svjetska umjetnička književnost.

Slaveni, dolazeći u krajeve današnje Crne Gore i naseljavajući ih, nijesu ih zatekli puste, nego naseljene. Sa tim starosjediocima (Ilirima i Vlasima), koji su zbog oporosti sredine i naročitih prirodnih uslova za život, bili žilaviji, borbeniji i jačeg instinkta, oni su se pomiješali, te su uspjeli da ovima nametnu samo svoj jezik i ime, a da od njih prime sve ostale oznake nacionaliteta i karaktera.

Zbog naročitog reljefa zemljine kore, naročitih orografskih i hidrografskih prilika nastaju i naročite klimatske prilike, a s njima i svi ostali uslovi za život. Živeći po tim uslovima Crnogorac je nužno morao steći i naročiti fizički i psihički oblik, »Nacije se obrazuju samo kao rezultat trajnog i redovnog općenja i života ljudi, kao rezultat zajedničkog života s koljena na koljeno. A trajni zajednički život je nemoguć bez zajedničke teritorije«, kaže jedan savremeni sociolog.

Crnogorci su nekoliko stotina godina, potpuno samostalno izdvojeni, na jedinstvenom i neprekidnom teritoriju međusobno općili i zajednički živjeli. Tako je njihova nacija istorijski postala zajednica jezika, teritorije, ekonomskog života i psihičke konstitucije, izražene u zajednici sveukupne njihove duhovne i materijalne kulture. Ako je zaista »nacija skup ljudi spojenih zajednicom sud-

bine i zajednicom karaktera«, onda su Crnogorci sa svojom jedinstvenom i izdvojenom zajednicom sudbine i sa svojom specijalnom zajednicom karaktera najbolji primjer jedne već formirane nacije. Crnogorci su proživljavanjem svoje zajedničke sudbine kroz nekoliko vjekova postali jedna duhovna zajednica, a »narod je duhovna zajednica manjeg ili većeg broja ljudi u prošlim, sadašnjim i budućim pokoljenjima, nastala na zasebnom teritoriju dugim doživljavanjem i proživljavanjem zajedničke sudbine« (prof. Stjepan Ratković). Crnogorci su, prema tome, danas, narod sa svim atributima značenja te riječi.

Ma da se danas Crnogorce službeno smatra dijelom srpskog naroda i pored svih razlika, koje ih od njega odvajaju, oni ipak u dalekoj svojoj prošlosti nijesu bili dio srpskog naroda, već su to postali, ali samo po imenu, tokom vjekova. U svoju današnju zemlju oni su došli kao Hrvati i pod tim imenom u njoj živjeli nekoliko vjekova, a tek kasnije kad je bila stvorena srednjevjekovna srpska država, u čiji je sastav ušla predhodnica današnje Crne Gore, Zeta, počela je pod uticajem i pritiskom autoriteta nove države da se gubi hrvatska u korist srpske nacionalne svijesti kod predaka današnjih Crnogoraca. Ova promjena, međutim, vještački je izazvana, te njom nije došlo do promjene i onih uslova materijalne prirode, koji utiču na stvaranje posebnog nacionaliteta. Svi su ti uslovi, zavisni od geografskog položaja i posebne istorijske sudbine, a osim toga i od porijekla i kulturne orijentacije, ostali nepromijenjeni. Suština crnogorske nacionalnosti nije promijenjena, nego joj je samo dato drugo ime iz oportunističkih državnih razloga. Da suština nije promijenjena ostaju dokazom mnogobrojne činjenice i iz novijeg doba, koje ćemo ovoga puta samo djelomično razmotriti.

Kao što smo rekli, pretci današnjih Crnogoraca došli su u svoju zemlju kao Hrvati i tu, pod tim imenom, živjeli nekoliko vjekova. Ova činjenica već je utvrđena od strane više naučnika, ali o njoj se pisalo većinom uzgredno i sporadično, pa ćemo se mi na njoj ovdje više zadržati i rezii-

mirati rezultate dosadašnjih naučnih istraživanja u tom pravcu.

II. ŠTA KAŽE POP DUKLJANIN ?

Najpoznatiji, a svakako i prvi, istorijski spomenik, koji govori o Crvenoj Hrvatskoj, jeste *Ljetopis Popa Dukljanina*. U ovom djelu se Crvena Hrvatska pod tim imenom spominje kao posebna samostalna država sa određenim granicama i unutarnjim uređenjem. Iz Ljetopisa saznajemo, da je njegov pisac imao pri ruci neke još starije rukopise, kojima se služio, ali on te rukopise ne određuje pobliže, izuzev jedan (»Metodos«), te se ne može ustanoviti da li je koji od tih njegovih izvora sačuvan. Općenito se uzima da izvori, kojima se služio pisac Ljetopisa nijesu sačuvani, odnosno do danas pronađeni. Nije čak sačuvan niti original Ljetopisa, nego samo prepisi i prevodi.

Sudeći po do sada poznatim okolnostima, Pop Dukljanin bio je katolički svećenik iz Bara. Po njegovom slabom znanju latinskog jezika, kojim je Ljetopis pisan, zaključuje se da je bio slavenskog porijekla, vjerovatno baš iz Bara ili iz njegove najbliže okoline. Nikakvi podaci, koji bi nam što kazivali bilo o njegovom imenu, bilo o porijeklu ili drugim događajima u vezi s njegovim životom, nijesu sačuvani. Sve što se o njemu znade jeste ono što se može zaključiti iz njegovog djela, koje izričito o svom autoru govori vrlo malo. Biografija ovog našeg najstarijeg pisca potpuno je nepoznata, kao i original njegovog rukopisa, koji nam je, kao što rekosmo, za sada poznat samo iz prepisa.

Jireček kaže (Istorija Srba 1,166), da je Dukljaninov Ljetopis napisan negdje u vrijeme od 1160 do 1180 godine za vlade vizantinskog cara Manojla. Sa Jirečekom se, uglavnom slaže i Ferdo Šišić (Ljetopis Popa Dukljanina, 104), te određuje Ljetopisu terminus ante quem non

otprilike godinom 1148 — 1149. To je vrijeme, kojim svršava Ljetopis svoje pričanje. Određujući terminus post que non Šišić kaže, »da je Ljetopis Popa Dukljanina napisan najdocnije oko 1200, odnosno, kako je već Jireček odredio, u drugoj polovini XII vijeka, a u posljednje vrijeme vladanja cara Manuila Komnena oko 1160 — 1180.«

Kasniji prepisivači i prevodioci Ljetopisa dodavali su prvobitnome tekstu izvjesne stavove i rečenice u želji da ga, prema saznanju, dopune ili isprave. Ovi kasniji dodaci doprinijeli su nesumnjivo, mnogo nerazgovjetnosti samoga djela, koja se — naravno — danas stavlja sva na teret samome autoru. Ali i pored svih tih ispravaka i dopuna, Dukljaninovo djelo moralo je sačuvati svoj osnovni karakter i glavne istorijske i geografske podatke u sadržaju.

Sušтина Dukljaninovog pričanja o Crvenoj Hrvatskoj je, uglavnom, u ovome: Prostor od Jadranskog Mora do Drine, Save i Šarplanine bio je, u početku, pod jednim slavenskim kraljem. Ovo slavensko kraljevstvo (Regnum Sclavorum) podijelilo se kasnije na dva dijela: na Primorje (Maritima) i Srbiju (Subria) odnosno Zagorje (Transmontana). Na saboru na Duvanjskom Polju kralj Svatopuk razdijelio je Primorje na dvije provincije: Bijelu Hrvatsku ili Donju Dalmaciju (Croatia Alba, quae et inferior Dalmatia) i Crvenu Hrvatsku ili Gornju Dalmaciju (Croatia Rubea, quae et Superior Dalmatia). Bijela Hrvatska prostirala se od Duvna (Delminium) do Vinodola, a Crvena od Duvna do Drača. »Pojam obiju Dalmacija, kako ga je, s malom grješkom na jugu, fiksirao Pop Dukljanin, bio je u njegovo doba još živ i svjež« (M. Šuflaj: Srbi i Arbanasi, 107). Opisujući Crvenu Hrvatsku Dukljanin kaže, da su se u njoj nalazili ovi gradovi: Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Skadar, Trebinje, Pilot i dr., a također i ove oblasti: Hum, Trebinje, Podgorje i Zeta.

Objasnivši ispočetka kako je došlo do formiranja Crvene Hrvatske, Dukljanin se dalje u čitavom svom djelu zadržava na njenom prikazivanju i opisivanju pojedinih događaja i ličnosti njene prošlosti. Bijelu Hrvatsku spominje uzgredno tek na par mjesta, a Raške se dotiče još

rjeđe. Njegovo prikazivanje Crvene Hrvatske obuhvata vrijeme od 450 do 1150 godine, dakle od prije dolaska Slavena u ove krajeve pa skoro do osnivanja države Nemanjića.

Iz Dukljaninovog pričanja za nas je ovdje od bitne važnosti njegovo vjerovanje da su Srbija, Bosna i Hrvatska nekad bile u jednom slavenskom kraljevstvu i da se kasnije diobom, izdvojila Hrvatska, koja je podijeljena na Crvenu i Bijelu Hrvatsku, na čijoj se međi nalazio Dubrovnik, no koji je stvarno pripadao Bijeloj Hrvatskoj. On to kaže u XII vijeku, kada je narodno sjećanje bilo još svježije, a tradicije vrlo žive. Do ove diobe, po njegovom kazivanju, došlo je negdje polovinom X vijeka, do kojeg vremena su obje Hrvatske bile u jednoj istoj državi pod jednim državnim poglavarem.

Neki istoričari prigovaraju Ljetopisu Popa Dukljanina, da je kao istorijski izvor nepouzdan. Ovaj se prigovor temelji na činjenici, da u Ljetopisu nema potrebne hronologije niti navođenja data za pojedine ličnosti i događaje, o kojima se govori. Osim toga spominju se mnoge ličnosti, koje ostali istorijski izvori ne poznaju, a po značaju, koji im Dukljanin pridaje, marali bi ih poznavati. Ljetopis spominje toliko tih vladara, da ih je nemoguće sve smjestiti u istoriju Duklje, pa i kad bi trajanje njihove vladavine bilo ograničeno na najkraće vrijeme. Naposljetku, kod Dukljanina se nalaze i neki podatci, koje navodno opovrgavaju drugi, vjerodostojniji izvori. Sve to daje povoda da se posumnja u vjerodostojnost istorijskih podataka u njegovom Ljetopisu.

Ovi prigovori, koje istoričari stavaljaju Ljetopisu, ne mogu da prođu bez opravdanih zamjerki. Ma da Ljetopisac kaže, da se služio pri pisanju svoga djela i nekim starijim izvorima, on se — nesumnjivo — oslonio, uglavnom, na narodno predanje onoga doba. Dukljaninovoj dobronamjernosti nema razloga da se prigovara, pa ako nije ostao vjeran izvorima, kojima se služio, to se može objasniti naučnom nespremnošću i nedostatkom vještine, da

se tim ispravama i izvorima korisno posluži. No nije bez smisla ni pretpostavka, da mu ti izvori nijesu pružili mnogo pouzdanih podataka iz ranije prošlosti, a ako ih je bilo više, onda je Ljetopisac morao biti u nedoumici kojem da vjeruje. Biće da je Dukljanin napravio kompromis na taj način, što se poslužio svim tim izvorima, te je tako nastala nerazumljiva zbrka u njegovom djelu, zbrka, kojoj su znatno doprinijeli i kasniji prepisivači Ljetopisa. Toj zbirki treba dodati sada ono iznakaženje istorije, koje je izvršilo narodno predanje a kojim se — izgleda — Dukljanin najviše poslužio. Što on spominje mnoštvo vladara, koji se ne mogu smjestiti u istoriju Duklje, to još ne znači, da mu ne treba vjerovati, jer se zna da svi ti vladari nijesu dolazili na vlast redom jedan iza drugoga, niti na istu vladalačku stolicu, a mnogi od njih nijesu svakako vladali čitavom državnim teritorijom. Da Dukljanin nije naprosto izmislilo sve one vladare Duklje, odnosno Crvene Hrvatske, koje spominje u svom Ljetopisu, vidi se i po tome, što izvori ne poznaju ni nekog kneza Petra od Duklje iz IX—X vijeka, a nađen je njegov olovni pečat, koji svjedoči da je postojao (Jireček 1,89). Iz toga primjera vidimo da nam ni oni istorijski izvori, čijoj se vjerodostojnosti ne može prigovoriti opravdano, ne razjašnjaju prošlost dukljanske države. Snalaženje u Dukljaninovom pričanju otežano je još i time, što on za vladare navodi često puta imena, pod kojima oni u izvorima nijesu poznati ili su poznati pod drugima. Opravdana je pretpostavka, da su se ti vladari i velikaši, a Dukljanin je mogao izmiješati i jedne i druge, službeno nazivali u saobraćaju sa tuđincima svojim kalendarskim, a privatno u zemlji narodnim imenima. Stoga je nemoguće bez potrebnih stvarnih dokaza odbaciti Dukljaninovo pričanje kao neistinito. Teškoća je tek u tome što nije moguće bez potrebnih pomoćnih izvora porazmjestiti po vremenskoj ljestvici sve te ličnosti i precizno im odrediti položaje i mjesta u istoriji Duklje. Osim toga nije lako utvrditi ni njihova imena, pod kojima ih spominju drugi izvori, odnosno ustanoviti koja su narodna imena odgovala kalendarskim. Dakle, Dukljaninov Ljetopis otvara

široke mogućnosti za kriva tumačenja, ali nigdje ni hotice ni nehotice ne navodi na neispravne zaključke.

Za nas danas nije najvažniji dio u Ljetopisu onaj, gdje se nabrajaju vladari i događaji iz davnije prošlosti, već je mnogo važniji onaj drugi dio, u kojem su iznijeta geografska data i nazivi, dio koji se općenito smatra pouzdanim vrelom.

U Ljetopisu Popa Dukljanina Jireček je svakako tražio gotovu historijsku građu, koje nije našao, pa se stoga o njemu ovako izrazio: »Dukljaninov je jezik bijedan; njegov pisac učio se, sa rijetkim izuzetcima, samo na prevodu biblije; u njemu nema nikakvih klasičnih mrvica koje se, pred kraj srednjega vijeka, javljaju čak i u poveljama notara. Sadržina hronike je genealogija, koja obuhvata 600 godina; ona počinje sa gotskim kraljem Totilom koji je kaluderima iz legende o sv. Benediktu bio bolje poznat nego u skasci slavni kralj Teoderih koji je, uistinu, vladao Dalmacijom, te završuje sa kneževima Duklje u vrijeme cara Manojla. Očito je ova genealogija izmišljena bila u okolini Bara, da bi se povećala slava ovih malih država (1,166).«

Iz ovog Jirečekovog suda mi razaznajemo dvoje: 1. Da Dukljanin nije dobro znao latinski, i ako je bio katolički svećenik u Baru, što znači da je bio domorodac, najvjerojatnije slavenskog porijekla, te da je na svaki način živio među slavenskim življem, pa svoje znanje latinskog jezika nije mogao školovanjem da do te mjere upotpuni, da bi njim mogao primjerno pisati. Njegova svjedočanstva tim dobivaju na svojoj vjerodostojnosti, barem u onome dijelu gdje se govori o stvarima, koje nas ovdje naročito interesuju, jer su mu kao domorodcu i čovjeku iz naroda mogle biti poznate narodne tradicije i predanja bolje nego drugome, a da se posluži do tada pisanim izvorima bio je dovoljno učen i ako nije znao dobro pisati na latinskom jeziku. — Zatim 2. Saznajemo da je »ova genealogija izmišljena bila u okolini Bara, da bi povećala slavu ovih malih država«, a to znači da je pisac svoj ljetopis bio namijenio većem krugu ljudi, radi čega je morao do svih gra-

nica mogućnosti biti objektivn, ako nije htio biti demantovan i od savremenika opovrgnut. Što Jireček kaže, da je ovo djelo bilo napisano, da bi se povećala slava ovih malih država, to njegovu vrijednost ne smanjuje, jer su i svi ostali historijski izvori nastali iz sličnih razloga, pa im se pri upotrebi ne čine zbog toga značajne primjedbe. Dukljaninov Ljetopis svakako niti je imao razloga da bude, niti je bio napisan iz same, ničim iz praktičnog života ne potaknute, ljubavi prema historijskoj istini. No stoga ipak nije mogao niti smio sadržavati takve neistine, koje bi njegovi čitaoci — savremenici mogli konstatirati ravajući se bilo po izvorima, bilo po živom narodnom predanju, što je jasno i razumljivo.

Ovoga puta nas u prvom redu zanima pitanje, da li je država, o kojoj govori Pop Dukljanin, postojala kao takva pod imenom Crvene Hrvatske i da li su nju zaista naseljavali Hrvati. Utvrditi da su današnju oblast Crne Gore naseljavali Hrvati od dolaska Slavena pa sve do stvaranja države Nemanjića i da se država tih Hrvata zvala Crvena Hrvatska, znači potvrditi ono što o tome kaže Pop Dukljanin.

Ako je Dukljanin mogao činiti grješke u izlaganju historijskih događaja iz dalje prošlosti i u prikazivanju i nabranjanju pojedinih znamenitih ličnosti, a naročito vladara, ne postoji opravdanog razloga da se posumnja u istinitost onoga što je napisao o stvarima i pojmovima, koji su u njegovo vrijeme bili još svjež i u uspomenama naroda. Dok netko može zaboraviti imena i redosljed vladara svoje zemlje, isključeno je da bi mogao zaboraviti kako se njegova zemlja zove. Također je isključeno da bi neko mogao u jednom spisu, koji je već po piščevoj namjeri trebao doći savremenima u ruke, svom narodu i svojoj zemlji dati ime strano i tuđe, a vlastito zatajiti. Stoga se pričanje Dukljaninovo mora primiti kao tačno, barem u svim onim djelovima za koje nalazimo potvrde i kod ostalih pisaca — savremenika.

Crvenoj Hrvatskoj nije dato to ime pukom slučajnoću, već ono imade traga u pradomovini Hrvata, Rusiji.

O plemenu Hrvata u Crvenoj Rusiji, koja je obuhvatala dvije kneževine: Haličku na sjevernom obronku Karpata I oko gornjega Dnjestra, i Vladimirsku oko rijeke zapadnoga Buga, pritoke Visle, govori u poznatoj kronici ruski ljetopisac Nestor, koji je umro 1116 godine. I Klaić i Suflaj misle da su Hrvati, dolazeći u ove zemlje, donijeli sobom ne samo mnoge običaje i navike, nego i mnoga topografska imena i nazive. Tako kod nas imade više mjesta čija se imena poklapaju sa imenima mjesta u nekadašnjoj Crvenoj Rusiji. Ako se uzme da je većina doseljenih Slavena u krajeve današnje Hrvatske bila hrvatskog porijekla, razumljivo je da su donijeli i naziv »crven«, koji su dali jednom dijelu svoje stare domovine, naseljenom možda baš samim tim Hrvatima iz Crvene Rusije, dakle Crvenim Hrvatima. Ova navika da iseljeni narodi u manjim ili većim skupinama daju mjestima u novoj otadžbini imena mjesta iz stare otadžbine održala se sve do najnovijeg vremena. Prema tome nema opravdanog razloga da se pobija pretpostavka da su Hrvati iz Crvene Rusije, prema nazivu svoje domovine dali novoj, ili barem jednom njenom znatnom dijelu, ime Crvena Hrvatska. Otuda vidimo da naziv Crvena Hrvatska nije slučajan niti bez razloga izmišljen, već da imade korijena u davnoj prošlosti Hrvata.

III. ŠTA KAŽU GRČKI PISCI ?

Osim toga što se iz pisanja cara Konstantina i Popa Dukljanina vidi da su Hrvati, došavši u novu postojbinu, donijeli sobom i neke nazive iz stare, pa svakako i naziv *crveni* i *bijeli*, kao god i Srbi (»Bijeli Srbi«), ostali su tragovi tih naziva i docnije očuvani, kada se ime Crveni i Bijeli Hrvati izgubilo. Nas ovdje zanimaju u prvom redu imena, koja potsjećaju na naziv crveni. Dr. Milan Suflaj (»Srbi i Arbanasi« 112—113) vršio je ispitivanje u pravcu iznalaženja tih tragova, ali ni on nije

iscrpio svu sačuvanu gradnju u imenima, koja potsjećaju na pojam *crven*.

Svoje nalaze pri istraživanju u tom pravcu, on ovako prosuđuje: »Dali je snena slika o Crvenoj Hrvatskoj imala utjecaja na postanak imena drevne župe Crmnica i susjednog kraja Kučeva, a posebno na postanak plemenskog imena Kuci (arhicrven), ili su pak imena spomenutih župa služila kao podražaj za izronjenje drevnih uspomena iz pradomovine, to nije lasno odlučiti. Nu, da između obojega postoji realna veza o tom nema dvojbe«. U svakom slučaju ime Kuci došlo je od riječi *crven*, također i Kučeva (u okolini Budve), a već ime Crmnica izrično imade značenje riječi *Crvenica*.

Obje ove crvene župe (Crmnica i Kučeva) spominje i Pop Dukljanin. Crmnica se, po njemu, nalazila s južne strane Skadarskog jezera, kao i danas, a Kučeva bliže Budvi. »Nu zapravo — kaže Suflaj — bila su to dva imena, arbansko i slavensko, za jednu istu oveću pokrajinu između Budve i Skadarskog Blata«. Međutim, kad bi se ovom analogijom poslužili, morali bi naići i na dvostruka imena, arbansko i slavensko, i za druge oblasti, napr. Kuče, ali toga ne nalazimo. Stoga će biti vjerovatnije da su Crmnica i Kučeva dvije različite župe, samo je u Crmnici preovlađivao slavenski, a u Kučevu neslavenski element, pa su tako došla dva imena sa istim značenjem, a za dvije različite teritorije. No, u ovom slučaju moglo bi se reći: kako to da je neslavenski živalj davao svojoj župi imena slavenskog porijekla? Na to pitanje moglo bi se odgovoriti isto onako kako bi se odgovorilo na pitanje: zašto Kuci nijesu dobili slavensko ime, nego arbanaško. Crmnica je sa Kučevom prije dolaska Slavena svakako činila jednu oblast, a kad su oni došli, dali su onom dijelu uz Skadarske jezero ime Crmnica. Tim su oni dali novo ime čitavoj oblasti, samo što su stanovnici u okolini Budve to ime preveli na svoj jezik, dok su ga Slaveni u okolini Skadarskog jezera sačuvali na svom jeziku. Sa imenom Kuci mogao je biti sličan slučaj. Slavensko stanovništvo, koje je svakako bilo u manjini, dalo je ovom kraju svoje

ime, ali kako je vremenom nadvladao arbanski jezik, ono je prevedeno i tako se sačuvalo u prevodu. Ime Kuci nalaze neki spomenici i u okolini Tuzi i Skadra, što znači da je ono bilo rasprostranjeno i izvan oblasti današnjeg istoimenog plemena.

Tragova naziva crven našao je Dr. Šufalj i u jednoj povelji kralja Uroša III za manastir Vranjinski. Tamo se spominje *Crvena Pećina*, koja se imala nalaziti južno od Crmnice, u Krajini. »Između Danja i Orošja zvalo se je (1446) jedno selo *Gurichuchi* (Crveni kamen), romanski (1459) »Piera Rossa«, a blizu Elbasana i danas postoji pokrajina *Čermeniaka*. Sva ta imena, dakle, svojim značenjem potsjećaju na riječ *crven*. Kod pomnijeg ispitivanja tih bi se imena našlo u današnjoj Crnoj Gori više. Potsjećamo samo na do danas sačuvano prezime *Crvenko* (u Ljubotinj), koje je vrlo starog porijekla, a sačuvalo se je, i pored sve svoje neobičnosti, do sada.

Postojanje naziva *Bijela Hrvatska* do danas nije bilo u nauci osporavano, a da je taj naziv postojao potvrđuju mnogobrojni izvori. Kad bi postojala samo jedna jedina hrvatska zemlja i hrvatska država, i to ona koja se je zvala Croatia Alba (Bijela Hrvatska), bio bi njen naziv Bijela potpuno nepotreban i suvišan, jer samim imenom Hrvatska, ona bi bila dovoljno određena. Njen naziv Bijela morao je značiti poblizu oznaku za matičnu hrvatsku zemlju i državu. On je svakako bio za to tu, da ovu zemlju razlikuje od neke druge Hrvatske, koja nije bila Bijela, ali je bila Hrvatska kao i ona. Izvori ne spominju ni jednu drugu i drugačiju Hrvatsku osim Bijele, do Crvenu. Prema tome, ta druga Hrvatska koja nije bila Bijela, bila je Crvena Hrvatska u oblasti dukljanskoj, o kojoj govori Pop Dukljanin.

Da je prije popa Dukljanina negdje upotrebljen naziv Crvena Hrvatska, do sada nije ustanovljeno po sačuvanim spomenicima. Međutim u literaturi, koja je nastala poslije njega taj naziv je na više mjesta upotrebljavan. Upotrebljavali su ga i oni pisci, koji nijesu tako daleko

odmakli od Dukljaninovog vremena, da ne bi mogli opaziti eventualne oprečnosti između narodnog predanja i tada još poznatih spomenika, s jedne, i Dukljaninovog Ljetopisa, s druge strane. Sam naziv nije ni tako nevažan, niti neprimjetan, da bi se preko njega moglo olako preći, ako bi se pojavio makar jedan tračak sumnje u njegovu ispravnost.

Šufalj kaže da mletački kroničar Dandolo, *nezavisno od Popa Dukljanina*, znađe za naziv Crvena Hrvatska (oko 1350), te citira rečenicu u kojoj se spominje taj naziv (a *plano itaque usque Hvstrijam Croatiae Albam vocavit et a dicto plano usque Dvrrachium Croatiae Rubeam*). Kad bi zaista bilo moguće nesumnjivo utvrditi, da se Dandolo nije poslužio Dukljanovim djelom, kad je upotrebio ovaj naziv, bio bi to dokaz prvoklasne važnosti. Ali on u svakom slučaju ima veliko značenje, jer je Dandolo u najmanju ruku tada još vjerovao da se zaista gornja Dalmacija zvala Crvena Hrvatska, a da se nije tako zvala, on je mogao bez poteškoća ustanoviti bilo iz izvora, bilo od savremenika.

Orbini (1601) je upotrebio ne samo Dukljaninov Ljetopis, nego i mnoge druge, kasnije izgubljene, izvore, On spominje »*Dioclea che fu la metropoli della Croatia Rubea*«. Razdiobu na Bijelu i Crvenu Hrvatsku (Croazija Alba, Croazija Rossa) čine i neki dubrovački pisci, kao n. pr. Luccari (t 1615) i Resti (f 1735) i Italijan Flavio Blondus oko 1450. To je dokaz, da je Dukljaninov izričaj Crvena Hrvatska bio uopće prihvaćen od kasnijih pisaca i analista kao istinit.

Srpski izvori nijesu, iz razumljivih razloga, spominjali Crvenu Hrvatsku, a naročito ne oni od Nemanjića pa kasnije. Nije moguće pretpostaviti da bi srednjevjekovnim srpskim piscima i biografima ostala nepoznata, barem neka verzija Dukljaninova Ljetopisa, pogotovo kad je među njima bilo i vrlo učenih ljudi, koji su se i u Zeti bavili raznim poslovima.

Što oni u svojim djelima nijesu nigdje spomenuli postojanje nekadanje Crvene Hrvatske u Duklji, to je razum-

ljivo, ali što nijesu zaniijekali da je postojala, ako su mislili da zaista nije postojala, već da je to Dukljaninova izmišljotina, to zaista nije lako ni objasniti ni razumjeti. Njima je bez sumnje bilo u interesu, kad već nijesu mogli ni u ono vrijeme pobijati tvrdnju o njenom postojanju, da tu tvrdnju prečute, i time doprinesu ubrzanju zaborava na nju. Pisce sa zapada nijesu mogli rukovoditi isti razlozi kao i srpske, pa su u svojim djelima spominjali naziv Crvena Hrvatska kao ispravan i onda, kada se nijesu bez prigovora poslužili ostalim Dukljaninovim podacima (Lucije).

Da li je Dukljanska oblast bila naseljena Hrvatima i da li se njihova država zvala Hrvatskom, o tome imademo

dovoljno dokaza, koji potiču od savremenih pisaca, čijoj se objektivnosti ne samo ne može prigovoriti, nego se nije do danas ni prigovaralo. Tu dolaze u prvom redu grčki pisci, od kojih ćemo mi samo neke spomenuti, navodeći ukratko šta su oni rekli o narodu, koji je naseljavao Dukljansku oblast.

Kad se pažljivo čitaju spisi grčkih pisaca Skilicesa, Brieniosa i Choniatesa, postaje jasno da oni govore o jednom narodu u Duklji, koji je nosio hrvatsko ime, pa ne samo to nego govore i o njihovoj zemlji kao Hrvatskoj. Izvan svake je sumnje da bi ovi pisci mogli misliti na Bijelu Hrvatsku kad govore o Duklji, jer oni i поближе određuju teritorij, na koji se odnosi njihovo pričanje.

Car Konstantin Porfirogenit (912 — 956) opisujući zemlje primorskih Slavena počinje ovako: »Ova spomenuta Hrvatska i ostali Sclavini raspoređeni su ovako: Dioclea približuje se Dvrahijским gradovima, to jest Helisu, Helkiniju i Antivaru i siže do Dekatera, a u gorama graniči sa Srblijom. Od grada Dekatera, počinje arhontija Trebunjska i stere se do Rauzija, a u njenim gorama graniči sa Srblijom. Od Rauzija počinje arhontija Zahumljana i stere se do rijeke Orontija, a s primorja graniči s pogancima«. Iz ovoga opisa vidimo da je nabrojenim zemljama primarno hrvatsko obilježje, ali da u njima imade i ne-

hrvata, kako je to car na drugom mjestu spomenuo govoreći o Zahumlju i Trebinju, a ispuštajući Duklju. Kad kaže »ova spomenuta Hrvatska«, on misli nesumnjivo na hrvatsku državu, a ne samo na Hrvate, jer kad bi mislio na Hrvate mogao bi kazati ono što misli, kao što je malo dalje spomenuo »Sclavine«. Međutim pod riječju Sclavini mogao je misliti na onaj nehrvatski narod, koji je bio naseljen po hrvatskoj državi, a koji je živio u oblastima Trebinjskoj i Zahumskoj. Da je Porfirogenit htio ovdje da nabraja hrvatske i nehrvatske, a slavenske državne teritorije, on bi nesumnjivo spomenuo i Serbljiju, odnosno Rašku, koja nije bila hrvatska, ali on to nije učinio.

Opisujući поближе onu Hrvatsku, koju Dukljanin zove Bijelom, Konstantin se s njim potpuno slaže. Kao i Dukljanin, on nju naziva Bijelom Hrvatskom i određuje joj iste granice služeći se samo drugim oznakama. No iz njegovog se pisanja ne vidi, da on Bijeloj Hrvatskoj pridaje teritorij Gornje Dalmacije, odnosno Dukljaninove Crvene Hrvatske, iz čega jasno slijedi da ovaj teritorij u njegovo vrijeme nije pripadao Hrvatskoj državi, koju on pod tim imenom opisuje.

U opisivanju Srbije Konstantin se također potpuno slaže sa Dukljaninom. I po njemu je Bosna sastavni dio one oblasti, koju Dukljanin naziva Zagorjem (Transmontana). Uostalom, i kancelar pape Eugena IV, Flavijus Blondus, piše u svom djelu (Decadis, II. knj. II. str. 177) oko god. 1450, da su i tada, u njegovo vrijeme bili u običaju nazivi Bijela i Crvena Hrvatska.

Po Konstantinovom pričanju Hrvati su, pošto su razbili Avare za vrijeme cara Iraklija, zavladaali provincijom Dalmacijom, a jedan dio njih odvojio se je od ostalih, te je zavladao **Ilirikom i Panonijom**, gdje je osnovao svoju državu sa posebnim vladarom. Dakle, po njegovom pričanju, Hrvati su osnovali negdje u Iliriku i Panoniji državu sa posebnim vladarom, državu, koja je bila odvojena od starije zapadne hrvatske države. No, on ne kaže ništa поближе o toj državi niti određuje njene granice ili glavna mjesta. Nesumnjivo je, da Ilirik, koji su tada na-

seljavali Hrvati, nije bio ni djelomično identičan sa Dalmacijom, koja se prostirala od Istre do Drača, već se morao nalaziti sjevero—istočno od nje. Konstantinov Ilirik, po Klaićevom mišljenju, ne bi bio drugo nego stara Dalmacija ili kasnija Raška s Kosovim poljem. Otud jasno izlazi, po Konstantinovom pričanju, da su Hrvati naseljavali ne samo Dalmaciju, u kojoj se nalazila dukljanska oblast, nego i Ilirik, koji je bio sjevero—istočno od nje. Time on potvrđuje Dukljaninovu tvrdnju o postojanju Crvene Hrvatske u Duklji, dajući joj čak i veći opseg, makar da njeno ime ne spominje.

Konstantin je bio u očitoj neprilici pri opisivanju oblasti Dukljaninove Crvene Hrvatske, jer ih nije izričito nabrajao kao hrvatske oblasti, ali također ne ni kao srpske, što bi svakako učinio da ih je smatrao srpskima. On znade samo za Zahumljane, Travunjane, Konavljane, Dukljane i Neretljane, a to je znak da je bio u neprilici da li da ih nazove Hrvatima ili ne. Međutim bio je načisto s tim da ih ne može nazvati Srbima. Iz njegovih riječi »ova spomenuta Hrvatska i ostali Sclavini...« jasno je, da je u ovim oblastima bilo dominantno hrvatsko ime, dok da se nehrvati nijesu nazivali Srbima, nego općenito nazivom, koji je tada prakticiran, Sclavini. Time, kako rekosmo, Konstantin potvrđuje Dukljaninove navode, koji govore da su Gornju Dalmaciju naseljavali Hrvati, koju su tamo, odvojivši se od ostalih (Bijelih) Hrvata osnovali svoju državu sa nezavisnim kraljem. Nijednim navodom on ne pobija ono što je Dukljanin rekao, ali ako ga izričito ne potvrđuje, on ga potvrđuje indirektno ostavljajući dovoljno mjesta za komotno opstojanje svih Dukljaninovih tvrdnji.

Drugi grčki pisci Skilices, Brienios, Cedrenus i Akominatos daju mnogo jasniju potvrdu Dukljaninovu pričanju od Porfinogenita. Dok Skilices potvrđuje Konstantinov navod da su Hrvati osvojili Ilirik, a Brienios svoje neprijatelje u ratu sa kraljem Mihajlom naziva Hrvatima i Dukljanima, dotle Cedrenus i Akominatos spominju Hrvate kao stanovnike Duklje i susjednih obla-

sti, a Akominatos još stavlja svoju Horvatiju u oblast Dalmatia atque Dioclea, dakle u oblast Dukljaninove Crvene Hrvatske.

Ivan Skilices je živio sto godina poslije cara Konstantina, a sto godina prije Popa Dukljanina. U svojoj kronici prikazao je događaje u Vizantinskom carstvu od 812 do poslije 1077 godine. Tada je po Dukljaninu Crvena Hrvatska već bila samostalna i odavno odijeljena od Bijele Hrvatske. Skilices na jednom mjestu kaže ovako: »Prve godine toga cara (Mihajla VII Duke), indikacije prve, narod Srba, koje također zovu i Hrvatima, izade da pokori Bugarsku«. Ovo se odnosi na Bodinov pohod protivu Vizantije, a za oslobođenje Bugara. Pošto su Bugari 1073 digli ustanak protivu Vizantije, zatražili su od dukljanskog kralja Mihajla, da im pošalje za kralja svog sina Bodina. Mihajlo se odazvao ovoj molbi i poslao Bodina sa 300 ratnika u pomoć Bugarima. Bodina su Bugari u Prištini proglasili svojim kraljem i ispočetka uspješno suzbijali vizantinsku vojsku. Mihajlo je bio poslao sa Bodinom kao savjetnika jednog svog velikaša, Petrila (Petrislava). Dok je Bodin pošao u pravcu Niša, dotle se Petrilo sa jednim dijelom vojske uputio na jug. No, budu oba potučeni, Bodin zarobljen i odveden u Carigrad, a Petrilo se jedva spase bjegstvom u svoju otadžbinu. Vizantinske vojvode su pošle u potjeru za Petrilom, udarili na njegovu oblast, koja se — prema tome — morala nalaziti negdje u istočnom dijelu Mihajlovog kraljevstva kad su prvo na nju naišli, a vjerovatno negdje baš u današnjoj Metohiji ili Kosovu. Sada Skilices kaže: »Uhvatiše (Vizantinci) pak također i onoga, koji je iza Petrila u Hrvata po redu vladao, te ga okovana odvedoše k caru«. Govoreći o Petrilu i njegovoj oblasti Klaić pokušava da i поближе odredi značenje ove ličnosti i položaj njegove oblasti. »Nema sumnje, da je Petrilo bio znamenita ličnost u kraljevstvu dukljanskom, pošto sam Skilices za nj kaže, da je bio prvak uz Bodina. Nadalje razabiremo, da je morao biti kakav župan ili knez, pošto je imao svoju oblast, u kojoj je vladao, a ta je njegova oblast morala biti negdje blizu ratišta bugarskog,

pošto su bizantinske vojvode umah nakon pobjede kod Kostura, čim je on pobjegao u Duklju kralju Mihajlu, provalili u njegovu zemlju i zarobili njegova nasljednika. Petrilova, dakle, oblast morala se je sterati negdje među Dukljom i Prištinom, na Kosovu polju, a to onda nije drugo, nego upravo oblast Raša (današnja Stara Srbija). Naše nagadanje potvrđuje Pop Dukljanin, koji izrijekom kaže, da je za kralja Mihajla vladao u Raši Petrislav, bizantijski — Petriilo« (»Hrvati i Hrvatska«, 31).

Prema tome, Skilices ne samo što kaže da stanovnike Duklje neki nazivaju i Hrvatima, nego izrično govori o Petrilu kao velikašu »koji je u Hrvata vladao«, te da su Hrvati birali i njegovog nasljednika. Kad se uzmu u obzir ostale okolnosti, koje spominje Skilices, vidi se da je njegova oblast bila zaista u istočnom dijelu Mihajlove države, što znači da je bilo Hrvata i u to vrijeme baš u onim provincijama koje su sačinjavale Ilirik, o kojem je govorio Porfirogenit. Na taj način Skilices potvrđuje Dukljaninovo pričanje o Hrvatima, koji su naseljavali dukljanske oblasti, samo što ih on nalazi i izvan te oblasti, na istoku. Kad se ovo svjedočanstvo dovede u vezu s Porfirogenitivim, onda postaje slika potpunija, a Dukljaninovo kazivanje dobija sve izričniju i jasniju potvrdu od strane pisaca koji su živjeli prije njega.

Kako je daleko sezalo na istok hrvatsko ime svjedoči nam još jedan pisac iz 1203 godine. To je bugarski katolički nadbiskup Bazilije, koji je zabilježio da je, čekajući na dozvolu da prođe kroz Drač, noćio »in villa Cravatochori«. Šuflaj misli da je ovo »Selo Hrvata« indentično sa današnjim mjestom Hrvati u Donjoj Prespi.

Nicefor Brienios bio je istaknuta ličnost na vizantinjskom dvoru, pa je kao takav poslat 1075 u Drač, da se nađe tamo u odbranu carstva od napada kralja Mihajla. Te godine je došlo zaista do rata između Vizantije i Dukljanskog kraljevstva, pa u svom opisu tog rata Brienios kaže »da su se iznova Hrvati i Dukljani pobunili, pa su čitav Ilirik uznemiravali«. U tome opisu Brienios zove uvijek svoje neprijatelje »Dukljanima i Hrvatima«. Franjo

Rački, a s njim i Klaić, misle da Brienios pod imenom Dukljani misli na stanovnike Zete, a pod imenom Hrvati na stanovnike drugih oblasti u Mihajlovoj državi, kao napr. na one Skilicesove Hrvate, kojima je vladao Petrilo. Međutim za ovo mišljenje nema u izvorima potvrde, a mnogo bi logičnije bilo da se pretpostavi da Brienios pod Dukljane misli ne samo starosjedioce, romanizovana ilirska plemena, koja su onda bila još živa i očuvana, nego i nehrvatska plemena, koja su se borila zajedno s Hrvatima protivu Vizantije. Jer nema razloga da se pretpostavi, da bi Hrvati naseljavajući ove krajeve prešli čak i u Ilirik, a preskočili rodnu i bogatu Zetu. Oni su svakako morali naseliti i Zetu, samo što su ostala tu i tamo starija plemena, koja nijesu bila hrvatskog porijekla i čiji su tragovi do danas očuvani. Za razliku od Skilicesa, Brienios ne spominje uz Dukljane, odnosno Hrvate i Srbe, a to se da de objasniti činjenicom, da je Skilices opisivao događaje, koji su se zbivali sjevero—istočno od Mihajlove države, gdje je bilo svakako izmiješanih raških Srba sa Hrvatima, dok je Brienios opisivao događaje na jugo—istoku ove države, gdje su u prvom redu dolazila, osim Hrvata, plemena starijeg stanovništva dukljanskog, koja su onda bila živa. No, jezgro kod obojice je isto: da su u Mihajlovoj državici bili Hrvati.

Nešto mlađi Skilicesov savremenik bio je Georgios Cedrenus, koji svojim pisanjem u glavnom potvrđuje, ali još određenije i od njega i od Brieniosa, a pogotovo i od Porfirogenita, da su dukljansku oblast naseljavali Hrvati. On kaže: »Svladaвши Bugarsku, pokori se njemu i susjedni (Bugarima) narod Hrvata i dva njegova vladara, dva brata, kojima car udijeli časti i obilne plodove«. Dakle po njemu su u susjedstvu Bugara bili Hrvati, a nesumnjivo je da je to susjedstvo bilo Ilirik, o kojem govori Porfirogenit, dakle još sjevero—istočnije od Duklje. Bilo bi nemoguće pretpostaviti da bi Hrvati preskočili gornju Dalmaciju (Duklju), pa naseljavali Ilirik, a što Cedrenus ne govori i o Duklji, može se objasniti time što je smatrao naravnim da i tu oblast naseljavaju Hrvati, kad već sežu do Bugara,

sa kojima su u susjedstvu. Potvrđujući navode ranije spomenutih grčkih pisaca on naročito potvrđuje Dukljaninovo pričanje o Hrvatima i njihovoj državi u dukljanskoj oblasti, odnosno gornjoj Dalmaciji.

Savremenik Popa Dukljanina bio je Nicetas Choniates, koji je umro oko 1206. Pišući o Stevanu Nemanji on kaže da je »udario na susjedne zemlje, pa da je — zaboravivši na svoj raniji udes — prisvojio i Hrvatsku i oblast kotorsku«. Poznato je da Nemanja nije nikad osvojio one zemlje, koje se danas općenito smatraju hrvatskim, a kad Chontijates kaže da je osvojio Hrvatsku i oblast kotorsku, to svakako znači da je prvo osvojio Hrvatsku, a zatim čak i oblast kotorsku, to jest da se ta Hrvatska nalazila na Nemanjinom osvajačkom putu prije kotorske oblasti. Iz toga proizlazi da je on smatrao baš one oblasti, koje i Dukljanin Hrvatskom, a hoteci da pokaže koliko je Nemanja daleko pošao u osvajanju, označio je kao krajnju oblast kotorsku. Znajući koje je oblasti u primorju Nemanja osvojio i uveo u sastav svoje države, mi ne možemo da se dvoumimo pri određivanju šta pod Hrvatskom misli ovaj grčki pisac. On je nesumnjivo pod Hrvatskom razumijevao one iste oblasti, koje spominje i Pop Dukljanin kao i ostali grčki pisci.

Najzad grčki istoričar Ivan Zonaras, savremenik cara Aleksija I Komnena (1081—1118), kaže da se je godine 1019 »nakon pokorenja Bugarske pokorio i narod Hrvata i Srijem rimskom caru«(misli na vizantijskog cara). Ovim on kaže skoro isto kao i Choniates.

Mletački Ijetopisac Ivan (912) naziva Mihajla Viševića »slavenskim knezom«, a njegovu zemlju hrvatskom oblašću kroz koju je prolazio Petar, sin mletačkog dužda na povratku iz Carigrada za Mletke. Mihajlo je tada bio knez u Humu. Odatle vidimo da su kneževi i vladari imali naslov slavinski, ali da je njihova zemlja bila Hrvatska, čime se potvrđuje Šuflajevo mišljenje, da je postojao jedan pojas, u kojem nije preovladavalo službeno ni hrvatsko ni srpsko ime i da je u taj pojas spadao i Hum.

IV. CRVENA HRVATSKA JE POSTOJALA

Milivoje Matović se bavio istraživanjem tragova hrvatskog imena u današnjoj Crnoj Gori, pa je došao do ovog zaključka: »Da su Crnogorci porijeklom od slavenskog plemena Crvenih Hrvata, dokaz je i to, što i danas poslije Savske banovine na teritoriji Zetske banovine ima najviše mjesta, koja nose naziv hrvatski. Tako imamo u srezu Kolašinskom, općini Lipovskoj, mjesto zvano Hrvatske Livade, gdje ima ostataka i starog naselja, za koje se tvrdi da je hrvatsko. U srezu Studeničkom, općini Pavličkoj, ima selo zvano Rvati, u srezu Deževskom, općini Vračevskoj, selo Rvatska, a u srezu Cetinjskom, općini Riječkoj, selo Rvaši, što znači da su se u tim mjestima stanovnici za dugo održali u hrvatskoj narodnosti« (»Zeta«, 9, 1936). Ovi Matovićevi nalazi potvrđuju pisanje grčkih pisaca, koji su opseg Crvene Hrvatske proširili i istočno od oblasti današnje Crne Gore na nekadanji Ilirik, gdje je Matović našao pomenute tragove. Kako se vidi, tamo su oni i do danas očuvani, a kod mjesta Tutin u Sandžaku još postoji zapušteno »latinsko groblje«, koje potiče svakako od katoličkih Hrvata.

Za dokaz da je postojala podjela na Gornju i Donju Dalmaciju, kako kaže Pop Dukljanin, Šišić navodi više dokaza, a najubjedljiviji je ovaj: »Papa Aleksandar II. upravo je u aprilu 1036 pismo »regi et episcopis Dalmatiarum«, to jest episkopima obiju Dalmacija donje i gornje. Pa i »Žice Sv. Jovana Trogirskog«, napisano je najdocnije oko 1150, kaže za Zadar, da je najjači grad »inferiorum partium Dalmatiae«, dakle donje Dalmacije, spram koje stoji gornja. I arhiđakon Toma, govoreći o nekim događajima XI vijeka, razlikuje gornju i donju Dalmaciju (superior D., inferior D.)«. — Uzimajući u obzir ove i druge dokaze o podjeli Dalmacije na gornju i donju, dr. Šuflaj zaključuje: »Prema tome postaje posve jasnom, a u glavnom i istinitom razdioba Dalmacije, kako ju iznosi barski pop. Nu time biva posve razumljivim i to što grčki pisci iz doba Komnena nazivaju Srbe većinom Dalmatin-

cima i što pisac Kinam grad Ras stavlja u Dalmaciju. Nije ni malo začudno ni to, što se prema Stjepanu Prvovjenčanome Skadar nalazi u »pravoj Dalmaciji«, a prema splitskom arcidakonu Tomi Ulcinj i Bar u »superior Dalmatia«. — Kako vidimo, na samo da je bilo razloga i mogućnosti da se jedan dio Hrvatske nazove Crvenom, nego su sačuvani tragovi toga naziva do danas. Da su oblast današnje Crne Gore nastavali Hrvati, koji su se pružali i dalje na sjever i na istok od njenih granica svjedoče nam spomenuti pisci. Također više savremenih izvora potvrđuje, da je postojala podjela Dalmacije na gornju i donju. Time je pričanje Popa Dukljanina dobilo svestranu potvrdu, ukoliko se odnosi na postojanje Crvene Hrvatske i Hrvata u oblasti ondašnje Duklje.

Pišući o Crvenim Hrvatima Popa Dukljanina, Šišić kaže ovo: »Ali ako se ne može poreći — bar s valjanim razlogom — postojanje hrvatskog imena u Gornjoj Dalmaciji XI i XII vijeka, taj rezultat još uvijek ne znači, da je ona bila i sastavna čest države hrvatske, pa čak ni to, da se ovdje radi o etničkim Hrvatima u onom smislu kao u Hrvatskoj, gdje je to ime bilo ne samo nacionalno, nego i političko (državno). To znači samo toliko, da je i među Srbima Dukljanima bila izvjesna skupina naroda, koja se zvala Hrvati, baš onako kao što je takovih skupina Hrvata bilo i među Česima X i XI vijeka i među Poljacima onoga vremena (Ljetopis, 172). — Nije moguće usvojiti ovo Šišićevo stajalište o sličnosti između Duklje i Češke, odnosno Poljske, u pitanju Hrvata, koji su u njima živjeli, jer dok u Češkoj i Poljskoj, ma da se spominju Hrvati, nigdje se ne kaže da se njihova domovina zove Hrvatska, dok se u Duklji domovina tamošnjih Hrvata po svjedočanstvu savremenika — Popa Dukljanina zove Crvenom Hrvatskom. U toj svojoj domovini, koja nosi njihovo ime, oni nijesu mogli bito sami jedna narodna manjina ili po tuđini rasijani djelovi naroda, kao što je to bio slučaj s onim Hrvatima u Češkoj i u Poljskoj. Čim jedan narod naseljava zemlju, kojoj daje i svoje ime, ne može se go-

voriti da ta zemlja nije naseljena etničkim narodom, čije ime ona nosi, kako to kaže Šišić za Hrvate, naseljene u Duklji. Kad on kaže da se ne može iz činjenice da je u Duklji bilo Hrvata izvoditi zaključak da je ta oblast bila sastavni dio Hrvatske države, on tim ne tvrdi ništa suprotno Dukljaninovu pričanju. Kako je poznato ime Hrvat i Srbin pojavljuje se tek u IX vijeku, a do tada su Slaveni na Balkanu nosili zajedničko slavensko ime. Prirodno je da su oni, došavši na Balkan, predstavljali jednu jače ili slabije povezanu cjelinu, a poslije izvjesnog vremena, kada se već bilo pojavilo ime Srbin i Hrvat, u vrijeme koje opisuje Pop Dukljanin došlo je do diobe te slavenske, odnosno hrvatske države. Poslije te diobe Dukljanska oblast se pojavljuje kao Crvena Hrvatska. Ona se javlja kao posebna ne samo politička, nego i etnička cjelina, od dana kad je ta dioba izvršena. Izvan svake sumnje je, da je ona prije ovog izdvajanja bila sastavna čest one zajednice, odnosno države, koja se prostirala duž Jadranske obale, a ako je ta država već prije toga imala svoje hrvatsko nacionalno obilježje, a ne opšte slavensko, onda se ne može valjanim razlogom pobijati činjenica, da Dukljanska oblast nije bila njen sastavni dio.

Dr. Milan Šufraj se ne slaže sa Šišićem u ovom pitanju, te kaže: »Sam Šišić iznosi (str. 168) sve bizantinske pisce, koji spominju Hrvate oko Kotora, pa Hrvate i Dukljane zajedno, a ne iznosi ni jednog dokaza, da su se ti tadašnji Dukljani zvali Srbi! A zašto bi to bili kakvi drugi Hrvati, nego onakvi, koji su sjevernije, između Knina i Zrmanje, baš tada započeli s osnivanjem saveza dvanaest plemena, ili onakvi, koji su pod imenom Hrvatina, Hrvati- nić sjedili tada u Bosanskim »Donjim Krajevima«. Kad se znade da u arbanskom jeziku imade čakavskih pozajmica, da u arbanskom Pilotu (uz pokrajinu Duklju) još u XIV vijeku sjede ljudi, koji ne govore štokavski, već čakavski, koji se zovu Ivan, a ne Jovan, i kad se u Sv. Srđu na Bojani i u Skadru spominje (1372) »Stanchus firater Chervatini!« (Obzor, 7. IV. 1928.).

O samom nazivu Crvena Hrvatska Šišić dalje kaže ovo: »No ako se i ne može nikakvim svjedočanstvom iz drugoga izvora potvrditi izričaj »Crvena Hrvatska«, pa ni to, da se Hrvatska državna vlast ikad širila po Gornjoj Dalmaciji, a ono je ipak hrvatsko ime živjelo u nekom izvjesnom dijelu Gornje Dalmacije, vjerovatno baš u samoj Duklji« (Zeti). — Ovome Šišićevom zaključku mogu se staviti također opravdani prigovori, jer se iz više vjerodostojnih izvora može potvrditi da su Duklju uistini naseljavali Hrvati, kao što smo već dokazali i kao što sam Šišić na više mjesta dokazuje. Samo dok Pop Dukljanin izrično spominje Crvenu Hrvatsku, dotle drugi izvori govore o Hrvatima u Duklji, a iz raznih drugih sačuvanih naziva i iz logičnog izvođenja zaključaka iz istorijskih imena i događaja, utvrđuje se da su ti Hrvati nosili naziv Crveni. Naprotiv, u ovom pitanju ni jedan izvor ne pobija Dukljaninove navode, već ih svi potvrđuju, ako ne izrično i u cijelosti, a ono svaki po u nečem i indirektno, tako da oni dobivaju potvrdu u cijelosti. Njih bi bilo moguće odbacivati samo u slučaju kad bi od drugih izvora bili opovrgnuti.

Iz posebnih razloga potrebno je ovdje osvrnuti se i na jednog crnogorskog historičara, koji je pisao o Popu Dukljaninu. U svojoj »ukratko izvedenoj Istoriji Crne Gore« (Beograd, 1896) Đorđe Popović se osvrće na pitanje Crvene Hrvatske, pa kaže (str. 17): »Dukljanin ima mnogo šta u svom letopisu, što nikako ne može da se dovede sa poznatim i dokazanim istorijskim događajima. On, istina, piše o srpskim gospodarima u gornje četiri oblasti (Neretva, Trebinje, Zahumlje i Duklja), ali u prvom delu svoga kazivanja mesa i Hrvate, Dalmaciju, pa čak i Moravsku. Ovo će na svu priliku biti otuda, što je njegov letopis dospio kako u hrvatske krajeve, gdje je kakav fratar pokušavao da ga popuni. Lucije, koji je napisao najbolju do sad i najkritičniju istoriju Hrvata slabo reflektuje na Dukljanina, još manje na kakvu Crvenu Hrvatsku...« a za Crvenu Hrvatsku veli: »Što (Pop Dukljanin) zove Crvenom Hrvatskom, ili Gornjom Dalmacijom, za nju se zna, da nije bila

primorski deo Hrvatske nego Srbije«. Osim toga — da dokumentuje svoje tvrdnje, Popović se poziva na Farlatijevo djelo »Illvricum Sacrum« (tom 1,125—126). Tu dokumentaciju on nalazi u ovome tekstu: »Biće, veli, da je ova četvorna podela izmišljena, jer Konstantin Bagrenorodni (Porfirogenit)... dao je granicu primorskoj Dalmaciji, koju su Hrvati zauzeli, na reci Tiluru ili Cetini, a ostalu Dalmaciju preko Cetine prema istoku daje Srbima i daje joj ime Srbije. Ova podela koju su izvršili Hrvati i Srbi... postojala je bez ikakve promene u granicama ili imenima i onda, kad je Konstantin vladao, koji hoteći knjigom nazvanom O upravi carstvom svoga sina Romana poučiti o položaju i prirodi zemalja i o granicama oblasti, držao se imena i podele, kako ih je zemljopis njegovog vremena upotrebljavao i primio. Kad je dakle Hrvatska, za vlade Svetopuka, prešla Tilur i pod svoje ime i vlast uzela primorsku Srbiju do Drača, kako je to da je Konstantin svu zemlju preko Tilura Srbima dosudio? Zašto je opisao onu staru deobu učinjenu između Hrvata i Srba, a ćutanjem ostavlja noviju, do koje više je bilo stalo i njemu i sinu, da sina pouči?... Zašto, najposle, nikad ne spominje Crvenu Hrvatsku i nikada ne ćeš naći, da je ovu spomenuo pre Popa Dukljanina? Istina znam da Konstantin Bagrenorodni često pominje Belu Hrvatsku i Belu Srbiju, ali i jednu i drugu meće daleko od Dalmacije...« U ovome Popovićevom pisanju postoje neke upadljive netačnosti, koje je potrebno posebno naglasiti. Tako on kaže da Dukljanin piše »o srpskim gospodarima u gornje četiri oblasti«, dok — međutim — Dukljanin nijednom riječju ne kaže da su ti vladari bili Srbi, a kako njihov narod naziva Crvenim Hrvatima, očito proističe da ih je, ne naglašujući im posebno nacionalnost, smatrao Hrvatima, Popović kaže kako Dukljanin u opisivanju Duklje »mesa Hrvate, Dalmaciju pa čak i Moravsku«, a zapravo on daje tačan opis granica pojedinih oblasti i stavlja Dukljansku oblast u Gornju Dalmaciju, gdje je ona spadala i po svjedočanstvu ostalih pisaca. O »miješanju Hrvata« ne tim politički ne naškodi opstanku svoje zemlje (Crne Gore), jer pretpostavlja da

bi na temelju nekog »istorijskog prava« Hrvati mogli posegnuti i za tom oblašću, koja je nekad bila hrvatska. Takvi i slični motivi doveli su mnoge pisce pri raspravljanju ovog pitanja, do vrlo smješnih i neozbiljnih zaključaka.

Može se govoriti, kad on Dukljane smatra Crvenim Hrvatima. Popović navodi da Dukljanin »mesa Moravsku«, vjerovatno zbog toga što spominje kralja Budimira pod imenom Svatopuk, a Svatopuk se zvao i vladar u Moravskoj. Drugih razloga za ovu zamjerku niti imade niti on navodi. Na citat, navodno uzet iz Lucija, da je Crvena Hrvatska bila primorski dio Srbije, a ne Hrvatske nije se potrebno osvrutati, s razloga što taj navod pobijaju svi sačuvani izvori, govoreći o samostalnosti Duklje sve do Nemanjića, kada je ušla u njihovu državu sačuvavši sve attribute nezavisne kraljevine čak do cara Dušana. Prema tome, ona nije mogla biti primorski dio Srbije ni i kom slučaju prije ulaska u državu Nemanjića. Uostalom, Lucijevo djelo, u ovom slučaju, ne može poslužiti kao izvor, pa je pozivanje na njega bezpredmetno. No i iz citirane rečenice (Crvene Hrvatske... nije bila primorski dio Hrvatske nego Srbije) vidi se da Lucije ne niječe postojanje Crvene Hrvatske već ju smatra u geografskom pogledu primorskim dijelom Srbije. U njegovo vrijeme to je bilo tačno, ali u Dukljaninovo vrijeme i ranije, znamo iz ostalih izvora, nije. Za nas je važno da on ne poriče postojanje Crvene Hrvatske, a kome je pripadala, to znamo iz vjerodostojnih izvora.

Citiranju Farlatija ovdje nije bilo mjesta, zato što se ovaj citat sastoji uglavnom, iz prepričavanja izvora, koju su nam neposredno poznati. Mi smo vidjeli koliko i čim Konstantin »pobija« Dukljanina, a ovdje treba skrenuti pažnju samo na Farlatijevo naglašavanje kako Konstantin »više puta spominje Belu Hrvatsku i Belu Srbiju, ali i jednu i drugu meće daleko od Dalmacije«. Šteta je što Farlati nije rekao kako objašnjava ovo spominjanje samo bijelih a ne i drugobojnih! Inače Farlati kaže: »Naziv Crvena Hrvatska ili je postavkom mnogo pozniji (od Konstantina

Bagrenorodnoga, koji je živio u X stoljeću), ili je posve izmišljen, jer nigdje ga nećeš naći u starijih pisaca«. To ne znači drugo, nego da Farlati dopušta mogućnost postojanja ovog naziva, ali samo konstatuje da ga stariji pisci ne spominju.

Ovakvom nesolidnom obrazlaganju jedne teze (o nepostojanju Crvene Hrvatske) nalazimo objašnjenje u završnoj Popovićevoj rečenici, koja nam otkriva, ni malo naučne motive koju su ga na to nagnali. Ta rečenica glasi: »Tako u Crvenoj Hrvatskoj jezuit Farlati, koji je začelo većma naklonjen dobrim katolicima Hrvatima, nego li šizmaticima Srbima. **Ipak i na takvoj stvari osnivaju Hrvati neko svoje državno pravo!**« — Dakle, kao i mnogi drugi pisci, Popović se boji ako kaže istorijsku istinu, da tim politički ne naškodi opstanku svoje zemlje, jer pretpostavlja da bi na temelju nekog istorijskog prava Hrvati mogli posegnuti za tom oblašću. Doista smiješan i neozbiljan zaključak!«

PRETAPANJE IMENA CRVENA HRVATSKA U CRNA GORA

Posmatrajući peripetije, kroz koje je prošlo nastojanje za promjenu imena od Crvena Hrvatska u Crna Gora, dakle od imena, koje je narodu davalo karakter hrvatskog, do imena, koje mu daje karakter dijela srpskog naroda, vidimo da su presudnu ulogu igrali politički događaji i odnosi Crne Gore prema Srbiji. U tom nastojanju vidimo tri karakteristične faze. Prva faza je ona, kada je izgrađivana država Nemanjića. Crna Gora je bila već u znatnoj mjeri natrunjena Srbima iz Raške i prećutno se podavala srbiziranju, jer je u stvaranju jedne slavenske države na Balkanu vidjela najsigurniju garanciju za očuvanje svoje nezavisnosti i opstanka. Njeno nacionalno identificiranje sa Rašanima pod srpskim imenim imalo je karakter, ne samo prihvatanja jednog zajedničkog državnog imena više kategorije, po njihovom hotimičnom shvaćanju, nego i davanje potpore Nemanji kao Zećaninu, da pozivom na nacionalno jedinstvo stvori prema vani slobodnu i nezavisnu državu. Crnogorci su popuštali nastojanju da se napusti staro nacionalno ime pred izgledom mogućnosti stvaranja veće i jače državne zajednice, jer su u tome vidjeli pobjedu svoje koncepcije u borbi za jednu prema vani jedinstvenu i jaču državnu zajednicu. Druvu fazu karakterizira otpor prema toj zajednici, koja nije dala zadovoljenje aspiracijama Crnogoraca, zadovoljenje koje su oni očekivali. U ovoj fazi se primjećuje težnja za isticanjem jednog posebnog imena, jer već nije bilo ni smisla ni mogućnosti da se povrate starom, koje je bilo napušteno. Raspadom Dušanovog carstva omogućeno je ostvarenje ove težnje, jer se tada Crna Gora pojavljuje pod svojim imenom, koje joj je davalo pojam posebnosti i nezavisnosti. U ovoj fazi je Crna Gora, ondašnja Zeta, bila u opasnosti da se pretvori kao samostalna zapadnjačka zemlja

u teritorijalno proširenje srpskog Dušanovog carstva, koje je u svojoj kulturnoj orijentaciji naginjalo Vizantiji. Treća faza je ona, koja traje od izdvajanja Zete iz Dušanove državne zajednice, pa do konačnog usvajanja imena Crna Gora sa srpskim nacionalnim karakterom. Za trajanja ove faze srpski narod bio je u glavnom u turskom ropstvu, bez svoje države i nazavisnosti. Slobodna Crna Gora nije imala tada bojazni za svoju egzistenciju od državne koncepcije porobljenog srpskog naroda. Opasnost je prijetila od turske državne koncepcije i najezde, kojoj je Crna Gora sada morala i radi vlastite bezbjednosti suprotstaviti svoje sile. Tada je ona bila jedina u mogućnosti da se bori za oslobođenje Srba, a na to je bila i prisiljena, jer je u njihovom oslobođenju od Turaka mogla vidjeti obezbjeđenje svoje vlastite zemlje od azijskog osvajača. Pravo rada na oslobođenju ostataka Dušanovog carstva od Turaka ona je počela izvoditi iz jedinstvenosti svog i srpskog naroda. U toj oslobodilačkoj misiji na Balkanu Crnoj Gori je bilo potrebno da se za momenat povrati opet srpskom imenu, te da time osvešta svoje pravo osloboditeljke, a s druge strane da ukazivanjem na stradanja i patnje »bratskog srpskog naroda« uzdigne duh Crnogoraca i svestrano pojača njihovu borbenu snagu u davanju otpora zajedničkom neprijatelju. Ova posljednja faza završena je onoga dana kada je Srbija, ne samo konačno postala nezavisnom državom, nego zauzela čitav svoj etnografski neprekinuti teritorij spojivši tako granice sa Crnom Gorom (1912). Toga dana prestala je djelovati ona pogonska sila, koja je održavala u životu težnju za popularizacijom i održavanjem srpskog imena u Crnoj Gori.

Mi ćemo se detaljnije osvrnuti na neke momente iz sve tri ove faze.

Ulaskom u sastav Nemanjine države nestalo je 1184 Crvene Hrvatske kao samostalne zemlje. U sastavu srednjovjekovne Srbije, ali kao država sa potrebnim atributima, doduše više formalnim nego stvarnim, ostala je ona sve do 1360, kada se u njoj kao gospodari pojaviše Balšići.

Za ovo vrijeme za zemlje Crvene Hrvatske bio je u upotrebi obično naziv Duklja, Primorske strane, a kasnije Zeta. Pod tim imenima ona se spominje za čitavo vrijeme trajanja države Nemanjića. Iz značenja koje imaju ova imena, vidjet ćemo da nije bilo razloga da se njihovoj upotrebi i odomaćenju kod naroda pojavi otpor. Tako će nam biti razumljivo zašto su se mogla trajnije održati.

»Premda su oblasti Dukljaninove Crvene Hrvatske više od stoljeća i pol (1184—1360) bile pod srpskim Nemanjićima, ipak ih sami Nemanjići nisu nikada smatrali za srpske. No zato se ne može poreći, da se je vladanje Nemanjića znatno doimalo tih zemalja u tom smjeru, da se je ime srpsko stalo u njima polagano širiti. Tomu su dakako najviše doprinijele dvije stvari: državna zajednica sa Srbijom i jedinstvo srpske narodne crkve« (Klaić, Hrvati, 41). Zajednička država kao nosilac nacionalnog imena nametala je to ime svim svojim pripadnicima svojim državnim autoritetom, ali samo u granicama izvan kojih bi to nametanje izazvalo, kao nasilni akt, oružani otpor. Jedinstvena srpska crkva, ustanovljena od države iz političkih razloga, bila je također nosilac srpskog imena. Povlašćena i protežirana od državnih organa, srpska crkva je bila u povoljnoj mogućnosti da suzbija druge crkve i vrši zadatak nametnut joj od države. No ni uspjeh državni ni crkvene organizacije u doba Nemanjića nije bio toliki, da bi oni mogli oblast nekadanje Crvene Hrvatske proglasiti srpskom oblašću i ta imena brisati iz imenika zemalja ujedinijenih u zajedničku državu.

Ime Duklja imalo je karakter samo geografskog naziva jednog kraja, te nije ničim išlo za tim da i nacionalno fiksira njene stanovnike. Geografski teritorij Duklje nije se ni poklapao sa teritorijima naseljenim jednim nacionalno homogenim stanovništvom, pa nije bilo ni moguće stvaranje, u pravom smislu, nacionalnog naziva ime: Dukljani.

Kasnije, kada je postalo popularno ime Zeta, koje je novijeg datuma od Duklje, može se reći da je njena oblast bila naseljena čitava slavenskim i slaveniziranim

elementom, ali ni tada nije bilo moguće njene stanovnike nazvati Zećanima, pridajući tom nazivu karakter nacionalnog imena. Imenom Zeta bilo je nadomješteno staro i novom stanovništvu tuđinsko ime Duklja sa potpuno istovjetnim značenjem u svim pravcima, osim u jednom: Zeta je bila bliže mogućnosti da postane i nacionalno ime naroda, kojim je bila naseljena, nego što je bila Duklja. Zato što je u vrijeme, kada je njeno ime bilo dovoljno popularno, bila naseljena slavenskim življem i smještena u etnografski određene granice, kojima se izdvajalo odsječeno od drugih krajeva. Ali ipak nije došlo do usvajanja imena Zećani kao narodnog imena. Zeta je ostala kao ime samo za jedan geografski pojam.

U ovom izlaganju potrebno je naročitu pažnju pokloniti činjenici, da oblast nekadanje Crvene Hrvatske nije u prošlosti bila nikad istaknuti nosilac ni hrvatstva ni srpstva, jer nije bila nikad u čvršćem spoju sa centrima, koji su bili nosioci tih značajki. »Kako su to već pokazali Rešetar i Jagić, postojali su od XII—XVI vijeka od Drave pa sve do u Zetu široki pojasi, u kojima nije bilo u običaju ni hrvatsko ni srpsko ime, već opći etnički termin slavenski«, kaže Šufraj. U ovom pojasu su se nalazila sukobišta ne samo između zapadne i istočne kulture i civilizacije, nego i između zapadne i istočne crkve, a kasnije i između hrvatskog i srpskog imena. Na tim sukobištima su pripadnici i jednog i dugog fronta vremenom prilično za borbu neutralizirani, te su u pomirenju suprotnosti između zapadnog i istočnog uticaja, te njihovih nosilaca, znatno evoluirali u pravcu bilo zadržavanja najstarijih zajedničkih oznaka i pojmova, bilo u stvaranju novih, kojima su se suprotnosti izmirivale. Značajno je da su ovom pojasu ponikli, na sukobištu crkava: nova bogumilska crkva, na sukobištu hrvatskog i srpskog nacionalizma: prvo »slavenski« nacionalizam, a zatim regionalni nacionalističke težnje bez izrazitog hrvatskog ili srpskog obilježja. U novije vrijeme u ovoj oblasti su ponikle sve one težnje i radnje, koje su išle za tim, da izmire istok sa zapadom, srpstvo sa hrvatstvom i pravoslavlje s katolicizmom

daje isto nacionalno ime i jedinstvo naroda. Kad se ima odlučiti dali da se prihvati i jedno nacionalno ime, koje nosi veliki broj istaknutih doseljenika, ili da se stvara novo, onda je u Duklji, gdje nije bilo nacionalnog ugnjetavanja i opasnosti od tlačenja nacionalno nesrodnih, moglo srpsko ime da se postepeno učvršćuje. Sa strane Hrvata nije vršen nikakav uticaj u pravcu održanja hrvatskog imena, jer su se oni bili pomirili sa tim, da svoje ime sačuvaju u granicama svoje države, koja je nosila narodno ime. Također nije bilo emigracije sa zapada, da bi donosila sobom i hrvatsko ime u Duklju.

Još je jedan faktor doprinio oslabljenju otpora pred nastojanjem da se hrvatsko ime zamijeni srpskim, a to je činjenica da Slaveni, kad su došli u Duklju, nijesu autohtono stanovništvo potisli nego su ga apsorbovali i, pomiješavši se sa njim, u neku ruku nacionalizovali. Tim miješenjem je morao biti znatno oslabljen osjećaj nacionalnosti i svijest o zajedničkoj prošlosti. Primanju novog nacionalnog imena su time bila otvorena vrata.

Nemajući hrvatska država aspiracija na podvlašćenje teritorija Duklje, njeni pripadnici nijesu ni nastojali da tamo očuvaju hrvatsko ime i svijest o zajednici prošlosti i krvnom srodstvu između Crvenih i Bijelih Hrvata. Hrvati su se mogli samo u jednom smislu interesirati za očuvanje status quo—a ante emigrationem u Duklji, a to je zapadne crkve i civilizacije. A kako su i emigranti redovno ili prihvatili ili pak ispočetka tolerirali zapadnu crkvu i postajali njenim pripadnicima, nije ni sa ove strane bilo razloga da im se daje kakav otpor ili podgovara Dukljane, da se sami odupiru njihovom nadiranju. Opasnost po zapadnu crkvu nastala je tek onda, kada je Nemanjića država ojačala, te je silom vlasti nastojala u Duklji uspostaviti istočnu crkvu.

Dukljani su kao Hrvati mogli u svom nacionalnom životu imati samo dva važna događaja, koji se trajno pamte i koji doprinose očuvanju nacionalnog imena, za koje su ti događaji vezani. Ti događaji su: stvaranje hrvatske države i primanje hrišćanstva. Dukljanska država, odnosno

Crvena Hrvatska, je stvorena na teritoriji naseljenom Crvenim Hrvatima, ali, za razliku od države Bijelih Hrvata, ona se kasnije prozvala dukljanskim kraljevstvom, pa je tako pojam nacionalnog imena ostao nevezan za državno ime. Hrišćanstvo su Dukljani primili pod imenom Hrvata sa zapada kao i ostali njihovi jednokrvni susjedi u Donjoj Dalmaciji, ali kako se hrvatski naziv identificirao vremenom sa pojmom hrvatske države, kojoj Dukljani nijesu više pripadali, a promjenom imena hrvatskog nije bilo opasnosti po hrišćanstvo zapadnog obreda i po uticaj zapadne kulture, prema kojoj su se orijentirali kao i ostali Hrvati, to ni ovaj faktor nije mogao biti uzrok otporu prijema dukljanskog državnog imena, a kasnije i srpskog. Da nije bilo emigracije Rašana, koji su donosili srpsko ime, najvjerojatnije je da bi se hrvatsko ime Dukljana održalo samo u tradiciji, ali bi se nesumnjivo za službeni narodni naziv, iz razloga državno—političkih uzelo jedno drugo ime, na pr. dukljansko, kako su savremenici za dugo i nazivali ovaj narod i njihovu državu, ili kasnije zetsko, odnosno u novije doba crnogorsko.

Može se reći, da je tek od dolaska dinastije Njegoša na upravu Crne Gore srpsko ime popularizirano i službeno usvojeno kao nacionalno ime. To je ime najviše u narodu posvetio vladika Rade, pjesnik »Gorskog vijenca«, ali — naravno — iz posve državno-političkih razloga.*)

Kasnije, kad je Duklja ušla u sastav države Nemanjića, srpsko ime je bilo protežirano, ali se tada počeo javljati otpor toj protekciji, jer dukljanske državne težnje nijesu našle zadovoljenje u koncepcijama Nemanjića države. Rezultat toga otpora bio je očuvanje etnografskog imena Duklje u nazivima i titulama srpskih vladara. Težnja za povraćanje hrvatskom imenu nije se mogla vidnije ispoljiti, jer je to ime bilo već napušteno, a nije ni bilo stvarnih državno-političkih razloga kod naroda da mu

*) Iz novije istorije znademo za jedan pokušaj promjene nacionalnog imena iz sličnih motiva no koji nije uspio. Taj pokušaj je bio Ilirski pokret, koji je hto nametnuti mjesto slovenačkog, hrvatskog i srpskog ime ilirsko.

se vrati, jer ti razlozi bi mogli postojati samo onda, ako bi se uplivu srpske htio suprotstaviti upliv hrvatske državne ideje i težnja za stvaranjem jedinstvene hrvatske države, kojoj bi pripadala i Duklja. Niti je hrvatska država kao takva ispoljavala težnju da Duklju učini sastavnim dijelom svoga teritorija, niti su Dukljani za tim išli već i zbog svoje geografske odjeljenosti od Hrvatske. Oni su se mogli zadovoljavati formalnim priznanjem svoje posebnosti sa strane srpske države i toleriranjem katoličke crkve sa strane srpskih vladara. Nemanjići su, međutim, paralelno sa snaženjem države počeli suzbijati katoličku crkvu u Duklji, ali — da ublaže otpor tome — dali su joj položaj prividno samostalne kraljevine, koji koliko god da je bio samo formalan, ublažavao je oštricu narodnog otpora. Dukljanski kraljevi su bili katolici, priznavali su vrhovnu crkvenu vlast rimskog pape, ali kao nasljednici srpskog prestola morali su dopuštati širenje pravoslavlja kao službene državne crkve u svojoj zemlji. Njijovi česti pokušaji da preorijentiraju pravac vođenja srpske državne politike završavali su se mnogobrojnim borbama sa centralnom vlašću i državnim udarima, ali to sve nije moglo da konačno izmijeni smjernice ove politike. Ovi su pokušaji dostigli vrhunac u državnom udaru, koju je izvršio dukljanski kralj Dušan, kada je svrgao svoga oca sa prestola i proglasio se kraljem srpske države. No Dušan, premjestivši svoju stolicu iz Duklje u Srbiju, pošao je putem još većeg radikaliziranja srpske državne politike. On nije, kao njegovi prethodnici iz iste dinastije, svog nasljedika postavio za kralja dukljanske države. I ne samo sa strane Duklje, nego i sa strane drugih zemalja, počeo je rasti otpor Dušanovoj vlasti i nezadovoljstvo sa njegovom politikom. Njegovom smrću, koja je po svoj prilici bila nasilna, carevina srpska se raspala, a Duklja se potpuno otcijepila i počela živjeti kao nezavisna država. U težnji za što potpunijim otcjepljenjem od Srbije, Duklja je uzela za službeni svoj naziv ime Zeta, a pored nacionalnog imena srpskog počelo je da se uporedo javlja i zetsko, koje će biti u upotrebi samo vrlo kratko vrijeme. Nakon

otcjepljenja Duklje od srpske države nastaje u njoj potpun nov period državne politike.

Primajući srpsko ime Dukljani, odnosno Zečani, nisu bili primili i ostale atribute i odlike srpskog naroda. Oni su ostali u katoličkoj vjeri i izloženi uticaju zapada, te su se tako izgrađivali kao poseban narod, makar što su imali formalno zajedničko ime sa Srbima. Čak su i jezično narječje zadržali isto ono, koje su imali i ostali Hrvati (ijekavsko). Putevi uticaja istočne, vizantijske, kulture i mentaliteta izgrađenih na balkanskom podneblju pod okriljem Vizantije bili su i ostali do kraja za Duklju zatvoreni. Njen geografski položaj i istorijska prošlost sa svojim tekovinama i očuvanim tradicijama od toga su ju najsigurnije čuvali.

Pitanje, zašto su Crnogorci prihvatili srpsko ime u vrijeme odlaska Crnojevića, pa do vladike Rada, koji je tome imenu dao najveću popularnost, nije ni tako jasno ni tako jednostavno. Crna Gora je bila i suviše malena da bi kao jedna nacionalna cjelina mogla, po mišljenju vladčinom, da uzdrma savjesti velikih evropskih naroda i zainteresuje ih za svoju sudbinu. Tek prikazana kao dio jednog većeg, tada porobljenog naroda, ona je mogla da to postigne. Zatim prikazujući se dijelom toga naroda, ona je mogla da sebi pribavi pravo osloboditeljke srpskoga naroda od Turaka, čime bi ujedno sebe oslobodila jedne velike napasti, koja joj je ugrožavala egzistenciju, miran život i napredak. Stoga je tada uzela srpsko ime.

Uživajući zaštitu moćne pravoslavne Rusije, a to je bila jedina zaštita Crne Gore u ono vrijeme, ona je morala da barem po spoljnoj formi održi pravoslavlje, koje je bilo crkva sa izrazito srpskom državnom i nacionalnom koncepcijom. Na taj način je ostala u najbližem srodstvu sa Srbima, za koje se Rusija također interesirala. Da bi ovu zaštitu mogla i dalje uživati Crna Gora se približavala onom narodu, koji je bio pravoslavni i koji je uživao ruske simpatije, a nalazio se u položaju ugroženom od istog neprijatelja kao i Crna Gora.

Da uputi sve borbene snage svoga naroda na istok, otkud je dolazio Turčin, Njegoš je morao da ukazuje na ono što tom narodu pripada, a što je Turčin zauzeo. Stoga je činio sve što je trebalo, da prisvoji Crnogorce za one srpske zemlje, koje su Turci osvojili. Iz tih razloga on je morao da naglašava da su Crnogorci Srbi i da njihova misao mora biti uvijek na ono što su im Turci oteli i prisvojili. Time je postizavao dvoje: budio je u narodu borbeni duh i osiguravao se od najezde Turaka, kojima su se borbeni Crnogorci suprotstavljali, a zatim je ukazivao na pravac, u kom treba da se proširuje crnogorska državna teritorija.

Svi su ovi razlozi eminentno političkog značaja, a oni su bili jedini uzrok što je Njegoš onako glasno istakao srpsku nacionalnost Crnogoraca. No, uprkos toga pjesnik Njegoš je u svojim literarnim djelima ostao čisti zapadnjak sa najmanje pravoslavnog u sebi. Odoljevajući glasu svoje unutrašnjosti, on nije uspio da se povede za koncepcijama, koje je u politici imao i propagirao. Glas njegovog srca odzvanjao je zapadnjački na vibracije misli, kojima je upućivao svoju zemlju ka istoku i ka Rusiji. U borbi ovih oprečnosti, kojima je nošen kroz svoj život, on ostaje tipični pretstavnik zapadnjaštva na jednom vještački zastrtom terenu duhom vizantinskog pravoslavlja.

Nije bez interesa obratiti posebnu pažnju na pojam imena Crna Gora, ne obazirući se na sva ona objašnjenja, koja postoje o tome u današnjoj literaturi. Nesumnjivo je da je ovo ime postojalo daleko prije, nego se počelo spominjati u pisanim dokumentima, samo možda u nešto starijem i drugačijem obliku. U vrijeme kad se ono pojavilo još je u memoriji naroda živjela uspomena na naziv *c r v e n a* (od Crvena Hrvatska), a postojala je tada živa želja da se ova zemlja otrgne konačno ispod imperija dinastije Nemanjića ili eventualnih njihovih nasljednika. Ona je tada bila svedena u glavnom na *g o r e* i planine, jer su nizine bile pod najžešćim udarom istočnih i drugih osvajača (»Oro gnijezdo vrho timora vije, jer slobode u ravnici

nije«). Sudbina hrvatske države, od koje je Zeta bila i prirodnom i vještačkom granicom tada odjeljena, nije joj mogla ulivati neke povoljne nade u ono vrijeme, niti biti privlačna baza za spajanje u jedan neprekinuti državni teritorij, već osim drugog i zbog gorkog iskustva sa Dušanovom carevinom. Sav državni i narodni život u njemu niti je bio ugodan niti zaslužan veličanja i slavljenja, to je bio **crn** život u **crnim** zetskim **gorama**. U narodnoj svijesti se krala već uzmućena i snena uspomena na nekadanju samostalnu državu, na nacionalno ime Crvena Hrvatska. Ta se uspomena osvježavala kao reagens na centralističke težnje Dušanove države ukoliko je značila pojam samostalnosti i nezavisnosti, ali je ovome reagensu suprotstavljan drugi: saznanje sudbine hrvatske države, od koje se bilo udaljeno i za koju se nije više moglo čvrsto povezati. Kad bi se ispitivalo psihološko opravdanje traženju novog narodnog i državnog imena u ovim teškim danima, onda bi se ono jedino moglo naći u pravljenju kompromisa između starog imena i spontanijih težnji naroda. Taj kompromis je nađen u izvoru imena, koje sjeća na staru samostalnost i nezavisnost i na novu sudbinu. Hrvatsko ime je već odmah otpalo iz već poznatih razloga, a naziv **crvena** više nije odgovarao novom stanju, u kojem je živio zetski narod. Njihovoj planinskoj gorštackoj zemlji pristajao je naziv **gora**, ali ta **gora** je trebala dobiti i svoju tradicionalnu boju, samo nešto više prilagođenu novom shvatanju i novoj situaciji. Život na toj **gori** bio je **crn** i težak, pa je zato u njenom imenu to izraženo: **Crna Gora**. U to ime je daleko evoluirao stari naziv Crvena Hrvatska!

Da ova promjena u narodnim očima ne bi značila neki odstup od sadržaja, već samo od forme, pogodovala je još jedna okolnost, koja se daje samo filološki objasniti. To objašnjenje sastojalo bi se u etimološkom izvodenju porijekla riječi **crna** i **crvena**. Analogijom sličnih primjera mi za ovo objašnjenje imamo dovoljnu argumentaciju.

Prof. A Pavić, po Klaićevoj interpretaciji, u svojoj studiji »**Cara Konstantina vn Porfirogeneta de administrando**

imperio glave 29—36» (Zagreb 1906) piše: »Današnja Crna Gora... još se u XV vijeku zvala Črmna i Crmna Gora (a to je od adjektiva čr m n, koji je oblik stariji od crven). Od **crnina** postala je **crna** kao od Crmnica (kraj u Crnoj Gori) Crnica. Pavić još dodaje: «...u Gornjoj Dalmaciji, nekad Crvenoj Hrvatskoj, danas u Crnoj Gori, ima još i danas »Crveni Brijeg«, brdo između Crmnice i Paštrovića! Polemizirajući sa Jirečekom A. Pavić piše u drugom izdanju iste svoje knjige: »Mi se možemo dosjetiti, da se donji Hrvati u Dalmaciji prozvaše Bijeli, Bjelogorci, valjda po onom dobro znanom Strahonovom »Albion« i Ptolomejevom »Albanon oros«, to bijaše u njihovoj zemlji, a gornji da se prozvaše **Crljeni** (Crmnogorci: Crnogorci, kao što Crmnica: Crnica, obramnica: obranica) opet po nekoj gori Crvljenoj u onim krajevima, jer još danas ima »Crveni brijeg« između Crmnice i Paštrovića u Crnoj Gori. Vidi akad. rječnik s. v. »**crveni brijeg**«. Pavić dalje ne istom mjestu nastavlja: »još u XV i XVI vijeku dva Srbina Crnu Goru više Zeligova i Skoplja pišu **Črmna — Crna Gora**, a to je Crvena Gora. Tako kaže Daničić, koji ona dva pisma cituje u akad. rječniku s. v. **Crna Gora** pak još dodaje, »da se ona Crna Gora može biti prije doista zvala tako « t. j. Crmna — Crvena Gora! Da T se nije i Dukljanska arhontija, danas Crna Gora, u kojoj je nekoć bila i Croatia Rubea, iznajprije zvala Crmna Gora?«

Kao što se vidi Pavićevi izvodi nijesu lišeni osnova, a kada im se još dodadu razlozi za nastojanje za krivim izvođenjem riječi crna od crvena, onda postaju posve uvjerljivi i logični.

Ako se uzme u obzir da pored prezimena **Crvenko**, koje je po svom postanku vezano za Crmnički teritorij, postoji između Crmnice i Paštrovića Crveni Brijeg, a zna se, da je postojala Črlena Pećina i blizu Budve župa Kučeva (kuč = crven), onda je logično, i kad to ne bi filološki bilo objašnjivo, da je Crmnica ovo svoje ime dobila ne od **crnica**, nego od **crvenica**. Zašto bi onda ime Črmna Gora poticalo baš od pojma crna, a ne od crvena,

to se ne da dokazati niti logičnim izvođenjem zaključaka, a niti filološkom analizom riječi crven. Nema dakle nikakva razloga da se pravi razlika između porijekla riječi crna (Gora) i Crmica, pošto je očigledno da su obje nekada imale značenje crven, a danas pojmovno znače crn. Dok nam filologija i istorija mogu dati objašnjenje za ovu promjenu, dotle nam narodna sklonost za označavanje stanja i životnih prilika u zemlji u narodnom imenu te zemlje daju mogućnost da vidimo uzrok »izigravanja« filologije sa strane naroda u tome što je, čuvajući njene formalne principe, izvedena od riječi, koja znači jedan određeni pojam, druga riječ sa sasvim drugim pojmovnim značenjem, a da time pravila o jeziku nijesu pretrpjela nikakvu znatno primjetnu povredu sa formalne strane.

U konačnom sukobu dviju suprotnosti, istok—zapad, u Crnoj Gori, a u nedostatku onih političkih razloga, koji su navodili Njegoša, da se orijentira prema istoku, u ovoj zemlji danas odnosi trijumfalnu pobjedu duh zapadne kulture i civilizacije, duh odbrane tradicija čuvanih vjekovima od predaka današnjih Crnogoraca. Vođena tim duhom ona polazi u budućnost putevima, kojim se kreću veliki zapadni narodi, a da li će njeno kretanje biti za njima ili sa njima, zavisiće od brzine, kojom će Crna Gora stresti sa površine lica svoga naslagane slojeve mrtve istorijske prašine, koju su za sobom ostavili mučni događaji iz njene duge prošlosti.

OD CRVENE HRVATSKE DO CRNE GORE

Sto se ne htje u lance vezati,
To se zbjegje u ove planine,
Da boj bije i krv prolijeva.
NJEGOŠ

Oro gnjezdo vrh timora vije,
Jer slobode u ravnici nije.
MAZURANIĆ

Kome zakon leži u topuzu,
Tragovi mu nečovještvom smrde.
NJEGOŠ

I. CENTRALIZAM HRANI SEPARATIZAM

Do XII vijeka Crvena Hrvatska, odnosno Regnum Dioclitiae, bila je samostalna država. U ratovima sa Vizantijom i sa Bugarima došla je njena samostalnost u opasnost. Da otkloni tu opasnost, ona se morala obratiti za savez i pomoć onim pokrajinama na sjeveru i na istoku, koje su bile na putu istočnom osvajaču. Time je pravac njenom teritorijalnom proširenju bio upravljen istoku. Ali taj pravac bio je fatalan za njenu samostalnost. Geopolitičke sile su bile jače od njenih fizičkih sila, a one nijesu dopuštale nikakvo državno proširenje izvan granica, koje su bile geografski određene. Uviđajući te okolnosti zetski velikaš Nemanja je odmah odbacio, na početku svog političkog rada, misao o proširenju svoje zemlje (Duklje) na istok. Međutim, nije se odrekao težnje da od istočnih

pokrajina učini jednu veću državu, koja bi bila sposobna da se odupre navalama istočnih naroda. Stoga se odlučio da sjedište svoje zemlje prenese u Rašku, a da Dukljansku oblast pokuša njoj pripojiti. Njemu se činilo da, kada Dukljanska oblast ne može biti baza za teritorijalno proširenje na istok, može onda biti sama pretvorena u teritorijalno proširenje nove države, koja bi se imala obrazovati izvan nje.

Nemanja se mogao lako i brzo uvjeriti da se u svom računu prevario, jer pripojenje Zete Raškoj nije išlo onako kako je on očekivao. Zeta, odnosno Duklja, mnogo kulturnija i naprednija, vezana sa zapadom mnogim vezama, koje su bile tradicionalne, zemlja u kojoj je katolička crkva bila jedina crkva, nije se dala ukopčati u državnu zajednicu Nemanjine države, jer je u tome prikopčanju gledala gubljenje svog prestiža i značaja. Borbe o prevlast između Zete i Raške trajale su dugo sa promjenjivom srećom, sve dok nije raskinuta definitivno svaka veza između njih nakon smrti cara Dušana. Nemanja je morao ostaviti Zeti naslov kraljevine, a svoga sina Vukana imenovati njenim kraljem. Dok je skoro čitava država Nemanjića bila pravoslavna, dotle je Zeta sa svojim kraljem bila strogo katolička država. Koliko god su organi državne vlasti nastojali da zavedu u srpskoj državi centralističko uređenje, toliko je otpor tome nastojanju više rastao. Pred nastupom centralističkih težnja rađao se separatizam, koji je konačno i pobijedio.

Najznačajniji vladar dinastije Nemanjića bio je car Dušan, koji je u zavođenju centralističke vlasti pošao dalje od svih svojih predaka. Govoreći o međusobnim odnosima pojedinih pokrajina u njegovoj državi prof. Stanoje Stanojević kaže ovo: »Razlika između severnih i južnih zemalja u Dušanovoj državi bila je u svakom pogledu vrlo velika. Ta razlika bila je osnovana na dubokim razlozima, poslasticama razne rase, razne prošlosti, kulture i raznih kulturnih uticaja a bila je utvrđena dugom tradicijom. Trebalo je da prođe mnogo vremena zajedničkog života, pa da se sve političke, kulturne, socijalne i ekomomske

razlike između severa i juga uglade i izjednače«. Na drugom mjestu isti pisac kaže: »U Zeti su postojale tradicije 0 položaju i značaju njenom u ono doba, kada je ona bila središna oblast srpske države. Te su tradicije podržavale separatističke težnje zetske vlastele i njihovu svagdašnju želju da igraju *što* veću ulogu u državi i da dobiju presudni uticaj u njoj. Stoga je Zeta bila stalan izraz nezadovoljstva sa središnom upravom i izvor svih pokreta protivu nje. Na tom vulkanskom zemljištu nicali su svi pokreti protiv središne uprave; Zeta je izazivala sve unutrašnje sukobe, otuda su dolazili svi prevrati«. Stoga se posle Dušanove smrti moglo desiti da »krajevi, koji su labavo i samo spolja bili spojeni sa državom, a nisu bili sa njom organski vezani, niti su se bili stopili u jednu cjelinu, odvojili su se ubrzo, bez velike muke i velikog potresa«. Na taj način došlo je 1 do odvajanja Zete iz Dušanovog carstva.

Konačno, uvjerenje da u onom dobu organizovana država ne pripada narodu nego vlasteli i vladarima, stvorilo je u Zeti pokret i protivu vlastele. Kad god je država stradala od spoljnog neprijatelja, stradali su u prvom redu vladari sa svojim doglavicima, u koliko nijesu htjeli biti potčinjeni i pokorni vlasti i gospodstvu osvajača. Ako se nijesu htjeli pokoriti, oni su gubili vlast i uticaj, a ako su se pokorili, postajali su tuđinski agenti i namještenici. I u jednom i u drugom slučaju puku se davala prilika da razvije borbu protivu njih i da sa sebe strese jaram njihovog gospodstva. Ova borba imala je, dakle, ne samo karakter borbe za nacionalno nego i za klasno oslobođenje širokih narodnih masa. Zbog neorganizovanosti masa i nemanja potrebnog kontakta između pojedinih skupina, nije se mogao njihov pokret pretvoriti u jedan jedinstven pokret na čitavoj teritoriji zemlje. Prva posljedica njihove borbe bila je raspad Zete u plemena.

Jedna država kao društvena organizacija može nestati na dva načina: razbijanjem izvana i raspadom iznutra. Vrlo često oba ova procesa idu zajedno, no po pravilu prednjači u nestajanju države proces njenog razbijanja izvana, a tek kao posljedica slabljenja države dolazi do

unutarnjeg raspadanja. Slučaj Dukljanske države govori nam da je moguće i odstupanje od toga pravila. Crvena Hrvatska pod imenom Dukljanskog kraljevstva (Regnum Dioclitiae) ušla je voljom i odlukom svojih gospodara i velikaša u državu Nemanjića, a kada je stekla uvjerenje da tim nije postignut cilj njenog ulaska u tu državnu zajednicu, otrgla se, u pogodnom momentu, od nje. Ona je sada opet postala samostalna i suverena država sa organizovanom centralnom vlašću, ali je — postepeno — i kao takva nestala, samo ne udarom spolja, nego raspadanjem iznutra. Njeno unutarnje raspadanje pratio je proces razaranja izvana, koji je donio sobom takvu opasnost, da se ovaj proces raspadanja zaustavio i opet je došlo do formiranja države u XIX vijeku.

Ovakovoj sudbini Crvene Hrvatske, odnosno Dukljanskog kraljevstva, najviše su doprinijele greške vladara i upravljača, koji su odlučivali u određivanju njene spoljne politike i o uređenju odnosa sa susjedima. Konstatujući te greške, mi ćemo doći u povoljnu mogućnost da utvrdimo i uzroke i posljedice unutarnjeg raspadanja Dukljanske države.

Srednjovjekovni sistem državne uprave pretvarao je državu u vlasništvo vladara i njegovih najbližih doglavnika. Vladar je sudbinom svoje zemlje i svoga naroda slobodno mogao raspolagati. On je objavljivao rat i potpuno suvereno rješavao o njemu, zaključivao mir i donosio sam ili sa najužim brojem saradnika, odluke o mirovnim uslovima, ne pitajući za to svoje podanike i ne tražeći od njih nikakav pristanak. Tako su narodi vođeni iz rata u rat, iz ropstva u ropstvo i ispod vlasti jednog gospodara pod vlast drugoga. Ovakav vladavinski sistem je tokom vjekova morao ostaviti dubok i nezaboravan utisak na narod i pustiti ga da se zamišlja nad svojom sudbinom i budućnošću. Ali posljedice tih utisaka dolazile su veoma sporo, jer je do izmjene misli i življeg međusobnog sobračaja teško dolazilo. Odlazanje u rat i poremećaji, koji su zatim nastajali bile su najbolje prilike da se ljudi međusobno poznaju, razgovaraju i kuju planove o svom oslobođenju. Zato je

po svršetku ratova redovno nastajala opasnost od poremećaja unutar države. Vodeći o tome račun, vladari su nastojali da barem površno ublaže svoje vladavinske režime, da ne bi izazivali neposredan otpor ratom potresenog i uzbuđenog naroda. Ovo odstupanje od njihovog suverenog prava upravljanja narodom po vlastitom nahođenju i interesu vršeno je u cilju izbjegavanja unutar-njih potresa koji bi mogli koliko toliko da okrnje autoritet vladara.

U koliko je moglo doći do izraza narodne volje, ona se redovno manifestirala u otporu protivu vlasti gospodara. Razlikovali su se interesi visokog plemstva i velikaša od interesa širokih narodnih masa, ali je bilo slučajeva kada su se protivu istog neprijatelja i jedni i drugi zajednički borili. Napadi stranih država prisiljavali su i jedne i druge da se bore u odbranu svoje domovine. U tim borbama je otpor vlastele i velikaša, sa vladarom na čelu bio mnogo življi i davan sa više oduševljenja, dok su široke mase katkad znale i popustiti, jer one — padajući pod tuđu vlast — nijesu uvijek mnogo gubile: mijenjale su samo gospodara. Tek onda kad ih se moglo uvjeriti da tuđinski gospodar imade manje milosti i razumijevanja za nju i da će robovanje njemu biti teže od robovanja vlastitom gospodaru, tada je rastao borbeni duh i kod tih masa, jer su mislile da brane nešto od onih tekovina i prava, stečenih u vlastitoj državi. U unutarnjoj borbi pokreti masa bili su upravljani protiv vladajućeg sloja, a često puta su bili vođeni i od manje povlašćene vlastele protivu one moćnije, na čijoj je strani stajao vladar sa svojim doglavicima.

Narodne mase, prirodno je, iza ovakvog stanja i raspoloženja, tražile su spontano načina da vlast, koju su bile povjerile svojim državnim poglavarima, da ju ovi vrše bez kontrole, po ličnom nahođenju, da tu vlast mase same preuzmu. To preuzimanje vlasti sa njihove strane nije moglo biti izvršeno sistematski i po nekom smišljenom planu, već i radi nedostataka nužnih organizatorskih sredstava i mogućnosti, koje su u zavisnosti od kulturnog nivoa na-

roda i od njegove zrelosti za organizovano vođenje narodnih demokratskih pokreta. U narodnoj svijesti je država kao organizovana cjelina sa jednim, apsolutnim državnim poglavarom bila omrzuta. Najjača unutarnja potpora za održanje države bila je poništena. Diskusija o formi društvene organizacije, koja bi imala da zamijeni državu, bila je nužna, ali do nje nije moglo doći. U tu diskusiju, i kad bi bila povedena, ne bi dolazilo u raspravu pitanje da li da se održi dotadanja forma države ili ne. To pitanje je bilo, nakon drugog i teškog iskustva, potpuno odbačeno. Preostalo je da same životne prilike prisilno dovedu mase do stvaranja pojma o jednoj novoj formi društvene organizacije. Rušenje države, započeto s vrha, kretalo se postepeno dolje ka osnovnoj jedinici — porodici. Pitanje je bilo gdje će se ovaj proces razaranja zadržati. Po tome gdje se je taj proces zadržao, dakle na plemenskim organizacijama, može se utvrditi da je on pogodio samo sistem centralističke države sa jednim državnim poglavarom kao centrom narodnog života i svega zbivanja u državi. Država se izvutra raspadala baš iz istih onih razloga, koji su potkrijepili istinitost aksioma da **centralizam hrani separatizam**. Najveće društvene zajednice, nakon ovoga raspada, bile su plemenske zajednice.

II. PLEMENSKE ZAJEDNICE

Postoje dva sasvim različita tipa plemenskih zajednica.

Još na prvom stupnju svoga razvitka iz životinje u čovjeka, čovjek istupa kao član jedne uže zajednice, zasnovane na krvnom srodstvu. Potreba zajedničke borbe za opstanak, zatim potreba davanja otpora zajedničkom neprijatelju i nužda da se prilikom lova na opasne životinje njima doskoči organizovanom snagom, našli su krvnu vezu kao najpodesniji spoj, kojim se mogu držati u zajednici više pojedinaca. Ove zajednice bile su prevenstveno ekonomski samostalne jedinice i cjeline. To je pratip plemenske

zajednice, koji se održao samo kod najprimitivnijih naroda, koji se nalaze još na veoma niskom stupnju kulture. Takve zajednice su zauzimale naročito podesne strateške položaje, koji su bili pogodni za lov, pljačku i za gusarenje.

Drugi tip plemenskih zajednica, koji sa prvim nije ni u kakvoj **o r g a n s k o j** **v e z i**, jeste organizacija plemena u kasnijim, istorijskim epohama, kod naroda, koji su svojim istorijskim razvitkom odavno bili prošli fazu plemenskog života, pa čak i fazu života u doba čovjekovog najprimitivnijeg stupnja kulture. Dok se prvi tip plemenskih zajednica, po pravilu, formirao, u doba najprimitivnijeg stupnja društvene kulture, u vrijeme kojem nije prethodio nikakav tip društvenih zajednica iz potrebe da se lakše i sigurnije obezbijedi privredni odnos i da se lakše dade otpor bilo prirodnim elementarnim, bilo životinjskim silama, dotle se drugi tip javlja na stepenu višeg kulturnog razvitka čovjeka i društva, a iz potrebe da se lakše protivustavi, ne više prorodi i životinjama, nego ljudima drugih naroda i plemena, pa čak i ljudima iz istog plemena, ako su njihova vlast i ekonomska snaga bili od štete po cjelinu. U prvom slučaju je plemenska zajednica zasnovana na krvnom srodstvu, a u drugom slučaju na socijalno-ekonomskom, privrednom i geopolitičkom srodstvu. U prvom organizovanje plemenskih zajednica znači početak udruživanja pojedinaca u grupe, a u drugom raspadanje već formiranih većih zajednica u manje jedinice, pomoću kojih će volja pojedinaca ili bar kompromis između njihovih volja u najmanje mogućem broju doći lakše i više do izraza, nasuprot volje drugih, čija vlast postaje nepodnošljivom iz bilo kojih razloga. U prvom slučaju pleme nastaje voljom pojedinaca, koji se odriču izvjesnih svojih prava dobrovoljno i preuzimaju više dužnosti, da bi bolje osigurali svoju egzistenciju, a u drugom opet voljom pojedinaca, ali koji nastoje da povrate sebi izvjesna izgubljena prava i da se odreknu nekih nametnutih dužnosti. U prvom slučaju postaje ideal autoritativan tip plemenske zajednice, a u drugom tip demokratski uređene skupine

slobodnih ljudi, kojima se priznaje pravo otepljenja od ostalih zajednica (*ius separandi*). Za postojanje plemena u prvom slučaju nije potrebno jedinstvo i određenost jedne stalne teritorije boravka, dok za pleme u drugom slučaju bezuslovno je potrebno da postoji jedinstvo određene stalno naseljene teritorije, koja uslovljava jedinstven privredni tip, te time pored strategijskog položaja, čini svojom geopolitičkom snagom onu vezu između pojedinaca, koju kod primitivnih čini krvno srodstvo. Prvobitno pleme znači početak stvaranja društvene zajednice, dok pleme iz novijih epoha znači početak raspadanja nepodesnih većih zajednica i povraćanje vlasti iz ruku vladajuće manjine u ruke podvlašćene većine.

Prema tome, ova dva plemenska tipa ostala su i po svojim uzrocima i po posljedicama, kao i po svojim funkcionalnim smjernicama, potpuno različita i dobila su različit karakter. Te različitosti ne dopuštaju pretpostavku da je u ovom drugom slučaju došlo do obnavljanja onih istih istorijskih uslova, koji su izazvali stvaranje prvobitnih plemena. Što su se pak prvobitna plemena u nekim dijelovima svijeta održala, tome je doprinijelo njihovo sporo razvijanje i nemanje doticaja sa civilizovanim narodima. Crnogorska plemena su po svojim karakteristikama tip ovih drugih plemena.

Plemenske zajednice, onakve kakve su se pojavile u srednjem vijeku, nijesu mogle da se obrazuju u vrijeme dok stanovništvo nije bilo vezano za jedno stalno mjesto stanovanja. U vrijeme kada su stočarska i pljačkaška privreda bile isključivo zanimanje, plemenske zajednice kasnijeg tipa bile su nemoguće, jer su neprekidno seljenje, miješanje, rasturanje manjih početničkih srodničkih grupa, stalno deformirali primarne plemenske zajednice te ometali njihov razvoj i individualiziranje u pojedine za određeni teritorij vezane cjeline. U Raškoj i u Staroj Srbiji, gdje je do organizovanja države došlo naglo, tako da je moglo da se bez postupnosti od stočarske i pljačkaške (ratne) privrede pristupi trgovini i zemljoradnji, a potom i zanatima, nije ni došlo do obrazovanja plemena. Ona su

se formirala samo u krajevima, gdje je razvitak privrede bio postupan, bez naglih prelaza.

U državi, u kojoj je vlast dobro funkcionisala, plemenske zajednice se nijesu mogle formirati, jer zato nije postojalo onih nužnih spoljnih uzroka. Čim je bila veća spoljna bezbijeđnost pojedinih naselja od drugih i od tuđina, tim je bila manja potreba da se ta naselja zbijaju i stapaju u pojedine cjeline radi samoodbrane. Osim toga, veća bezbijeđnost omogućavala je slobodno kretanje pojedinaca i manjih srodničkih skupina, njihovo miješanje i promjenu boravka, naročito u prvom stadiju prilaznja zemljoradnji. Potreba individualiziranja izvjesnih naselja u plemenske zajednice bila je, prema tome, ne samo suviše, nego najčešće i nemoguća. Ono što se u ovakvim prilikama, ali tokom dugog vremena, moglo formirati, jesu bratstva, ali su se i ona, čim bi se namnožio broj njihovih pripadnika, brzo i lako raspadala u manje cjeline. Svijest o plemenskoj zajednici nije se mogla izgraditi još i zato što se na tradicije i prošlost manjih skupina nije mnogo polagalo, zato što se sva snaga i umješnost narodnog pamćenja i pričanja prenosila na državnu zajednicu kao cjelinu. U samoodbrani duh patriotizma formira se napram one cjeline, koja vrši vlast na naseljenom teritoriju ili se bar u narodnoj fantaziji pretpostavlja da je vrši, a ne prema cjelinama, koje se u praktičnome životu kao takve ne javljaju. U ovim slučajevima je plemenski patriotizam zakržljao pred državnim.

Priroda zemljišta je imala najznatnijeg udjela u formiranju plemena. Na velikim i prostranim ravninama, gdje je pristup neprijatelju—tuđincu bio lakši, plemenske zajednice se nijesu mogle formirati. Samo onamo gdje imade prirodno planinama ograđenih plodnih polja i dolina, koje su bile zaštićene od napada izvana, postepenim naseljavanjem stvorile su se plemenske zajednice. Pojam ovakvih zajednica ograničavao se na jednu određenu, malu teritoriju, koja je od ostalih bila geografski skoro potpuno odjeljena. Njihovo stanovništvo bilo je osuđeno da se samo brani od neprijatelja i da se na vlastiti račun razvija,

podešavajući svoj život prema spoljnim prilikama i uslovima življenja. Pojam plemena postao je nerazdvojan od pojma jedne određene plemenske teritorije istog imena. Najcjelovitije i najduže su se očuvala ona plemena, koja su imala najbolje prirodne ograde od ostalih, a tim i najbolja utvrđenja oko sebe od neprijatelja. Ova utvrđenja dobila su osobiti značaj od onda, od kad je zemljoradnja postala glavna privredna grana, jer je od tada stanovništvo bilo prisiljeno da brani svoj glavni privredni izvor: zemlju. Ako se kad morao upustiti koji dio te radne zemlje, onda se pristupalo vraćanju stočarskoj i pljačkaškoj privredi, a ovo vraćanje je redovno značilo i slabljenje plemenske zajednice, jer su i ratnici i stočari lakše odlazili od svog ognjišta za boljim privrednim izvorima, ma da je kod njih osjećaj plemenskog patriotizma bio najjače izražen i najdulje nošen.

Crnogorska plemena nijesu ni organski ni tradicionalno povezana sa primitivnim plemenskim zajednicama, u kojima su živjeli Slaveni. Čak nije vjerovatno da su se mogle očuvati ni brastveničke zajednice, a teško je pretpostaviti da su uvijek očuvane i porodične, jer ni u modernom dobu, kad dolazi do seobe kao posljedice ratnih sukoba, ne mogu da se očuvaju mnoga tehnička sredstva za međusobno pronalaženje i održavanje veza, a kako li je tek bilo, kad je međusobni saobraćaj između rastavljenih pojedinaca i grupa bio nemoguć. Po svom dolasku u Duklju Slaveni nijesu naišli na narod grupisan u plemenskim zajednicama, nego na pripadnike jedne za ono vrijeme dobro uređene rimske države, sa kojima su se pomiješali i stopili u zajedničku cjelinu. U to vrijeme su pojedinac i porodica nalazili dovoljno zaštite i potpore za sebe kod organizovane državne vlasti, pa nije bilo nužde za formiranje plemenskih organizacija. Ta nužda nastupila je kasnije, kada je ideal velike države bio kompromitovan.

Jireček kaže, da se postanak plemena u Crnoj Gori može pratiti unatrag sve do XIV vijeka, a u jednom slučaju i do XIII. To znači baš do onda kada je nastalo najveće snaženje države Nemanjića i kada je u Zeti

moralo biti najveće nezadovoljstvo sa njom kod narodnih masa, koje su u prvom redu morale negodovati protivu svojih velikaša. Navodeći kad je nastalo koje pleme, Jireček kaže: »Zupci se spominju u meni poznatim spomenicima od 1305, iščeznuli Ridjani, više Risna u Krivošijama i u Grahovu, od 1430, Predojevići i Maleševci kod Bileća u XIV vijeku, Banjani od 1319, Drobnjaci na Durmitoru od 1354. U Crnoj Gori javljaju se Njeguši više Kotora, najzad na 400 kuća jaki, od 1435, kojima susjedni Čeklići od 1381, Bzelice od 1430, Bjelopavlići u dolini Zete od 1411, skupa sa Ozrinićima i Piperima od 1416, Vasojevići od 1444, kada još nijesu sjedjeli na Gornjem Limu, nego kod tvrđave Meduna, neslavenskoga imena Metaguži kod Podgorice od 1330« (I, 99). Prema tome, već u XV vijeku bio je potpuno završen proces formiranja plemena, koji je nesumnjivo počeo da se vrši odmah na početku stvaranja države Nemanjića, a to je u XII vijeku.

III. KRVNA OSVETA

Unutarnja veza crnogorskih plemena bila je zasnovana na krvnom srodstvu ili pak, ako njega nije bilo, kao što je vrlo čest slučaj, onda su se pojedina bratstva sradala i stapala tako, da se brzo zaboravljalo da su različitog porijekla, pa se tako srodnička veza vještački stvarala. Pri tome, obično se proces srođavanja svršavao tako, da su jača bratstva apsorbovala slabija, nametala im svoje ime, pa ih zatim smatrala sastavnim dijelom svoje cjeline. Između plemena je saobraćaj bio vrlo slab, skoro nikakav, te su se međusobno slabo poznavali pojedinci iz njih. Njihovi uže shvaćeni interesi su se često sukobljavali, a kako nijesu imali zajedničke vlasti, da posreduje između njih, niti su priznavali nekog suda, to su sve svoje sporove rješavali silom. Pravo je bilo na strani onoga, ko je na maču pobjeđivao. Pobjeđeni se, međutim, nije mogao nikad pomiriti sa pobjedom protivnika, jer je time gubio i bio osuđen na vječitu potčinjenost, na ropstvo, pa se

zato potajno neprekidno pripremao da stekne više snage, da bi povratio novom borbom izgubljeno svoje pravo. I pobjeđeni se, kad god je mogao, dizao na pobjeditelja, te je s njim ponovo stupao u borbu i vršio otmicu svojih dobara i povraćaj izgubljenih prava. Naizmjeničnim takvim postupcima stvorila se osveta, koja se docnije razvila i u krvnu osvetu. Svako je pleme unutar svoje nadležnosti sudilo po običaju, ali običaji jednoga nijesu obavezivali druge i, budući da zajedničkih zakona nije bilo, jer takvih nije ni moglo biti, zato što plemena nikad nijesu bivala niti htjela biti zajedno u jednoj centralizovanoj državnoj cjelini, za koju bi važili izvjesni zakoni, to nije postojalo ni pisanoga, a niti usmenoga zakonodavstva, po kome bi se sudilo bilo plemenima kao cjelinama, bilo pojedincima iz njih. Ekonomska dobra su bila najčešće uzroci međusobnih borbi plemena, pa bilo da se radilo o sporu oko pojedinih dobara ili da se htjelo oteći sa strane jednih drugima nešto od imovine ili prava na uživanje kakve imovine. Iz takvih sporova su se postepeno razvijali sukobi zbog pitanja časti, a ta su se pitanja, koja poživaju na jednoj eminentno ekonomskoj bazi, redovno raspravljala oružjem i tek nešto, u novije vrijeme, na drugi način: nagodbom ili materijalnom naknadom. Može se reći da su odnosi plemena bili u najviše slučajeva tako loši, da su ona jedno prema drugome bila u pravom ratnom stanju, koje je godinama trajalo. Što su bile teže životne prilike, naročito sa ekonomske strane, to je zaoštrenost između plemena bila veća. Klala su se kao gladni vukovi oko gole kosti, pa makar ih iz prikrajka vrebala sa zapetim puškama gomila lovaca. Radije bi ti kurjaci dopustili da ih postrijelja lovačka puška, nego da jedan drugome popusti u svojim zahtjevima.

Plemena su htjela slobodu, a njihova sloboda nije bila ista kao i ona, koju su proklamovali Francuzi u svojoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina: **sloboda, bratstvo i jednakost**. Crnogorci nijesu priznavali od to troje ništa, do **slobodu**. A ona je morala biti cjelovita, nenatrunjena ničim, nedirnutu. Bratstvo je jedan više

sentimentalni nego pravni pojam. Ono ne govori ništa o pravu i sposobnosti čovjeka, a niti čovjeka na nešto obavezuje tako, da određuje i sankcije te obaveze. Zbog toga je pojam bratstva bez ikakvog pravnog značenja. Jednakosti da ne postoji u svijetu, Crnogorci su se mogli uvjeriti i uvjeravati neprekidno kroz čitav svoj život, jer su vidjeli da sve zavisi od snage čovjeka i od njegovog otpora sredini: što je imao više snage da se odupre, to je više mogao da se održi na površini. Jednakih nije bilo, niti ih je moglo biti. Stoga je pojam jednakosti jedna sušta apstrakcija, koju su izmislili ne oni ljudi, koji su htjeli sebe sniziti na ravno sa ostalima, da bi jednakost ostvarili, nego oni koji su se bojali hegemonije jačih, pa su ih htjeli obavezati tim principom, da se povinuju kroz život do nivoa onih slabijih, sa kojima treba biti jednak; kao da nijesu znali da stvarno jači nikad ne poštuju zakone slabijega, jer mu ne konveniraju, niti za njega ti zakoni imaju kakve sankcije, prosto zato jer je jači. Ostala je u važnosti za Crnogorce samo sloboda. A slobode je imao više i trajnije onaj, ko je bio jači i mogao suzbiti sve svoje neprijatelje i napadače. Zato su se oni i borili neprekidno među sobom, da nadjačaju jedan drugog i da steknu za sebe što više slobode. Živeći u jednome besplodnom, krševitom, pustom i nepristupačnom kraju, gdje se teško i uz nesrazmjerno velike napore sticalo premalo dobara za život, te je ovaj bio neobično skup, teško se uz najveće žrtve održavao, to je i odbrana toga života bila življa, temperamentnija, i žešća od odbrane života onih, koje on nije skupo stajao; kojima je bio lak i bezbrižan; koji se nijesu mučenički naprezali da ga očuvaju i unaprijede. Po tome je i njihova krvna osveta bila krvavija, nego što bi se to moglo inače shvatiti. Život je reakcija na smrt, odupiranje smrti, — i što je smrt bliže, što snažnije korača k životu, to je njegova reakcija jača, to mu je otpor intenzivniji. Kad je život bio u neprekodnom kontaktu sa smrću, onda su njegove žile bile tako ojačane i tako očvršle, da ih nije lako mogao rasjeći nijedan nož običnog smrtonosca. Međutim, smrt će lako pokositi onoga, ko je od nje bio kroz čitav život

daleko, ko joj se nije odupirao, ko nije svoje životne mišiće vježbao u odupiranju njenim silama, jer će ga naći nepripravljenoga za borbu, malaksaloga, zapuštene energije, opuštenih udova, omekušalih mišića, pa će ga prvim udarcem usmrtniti. Život Crnogoraca odvijao se čitav na samoj ivici smrti; samo jedan milimetar i smrt bi bila trijumfator! Ali taj je milimetar bilo teže prijeći, nego — na drugom mjestu — čitavu planinu pregaziti. Na tome milimetru je davan maksimum otpora, samo da ga se ne prijede, a tek pokraj njega je život imao pravu cijenu zato što je on, kao žižak svjetlosti, najjače mogao svijetljeti samo tada, kad se nalazio opkoljen gustim, najgušćim mrakom smrti i ropstva. U takvom se mraku zruci svjetlosti najjače opažaju i najdalje vide; imadu najveću cijenu i najdragocjeniju vrijednost, pa makar kako inače bili slabi i ne jaki. Tim se može i objasniti da su Crnogorci sa onoliko istrajnosti i otpora branili vjekovima sebe, svoju slobodu i svoja prava.

Ta plemena je opkoljavala jedna velika, strana sila: turska vojska, koja je prethodno pokorila sve države na Balkanu, pa se ustremila i na crnogorska plemena. Njena je vojska donosila svuda, gdje god je došla smrt i pustoš. Sale i potcjenjivanja, dakle nije moglo biti. Međutim, crnogorska plemena su ostala i dalje zavađena i zakrvljena. Navala Turaka ih nije sjedinila ni prinudila na zajednički otpor. Zato su Turci ona plemena u pristupačnijim krajevima osvojili, a ostala su se povukla u planine i nepristupačne predjele, (»što se ne hće u lance vezati, to se zbježe u ove planine, da boj bije i krv proljeva«), gdje osvajač nije mogao, bez većih žrtava, prodrijeti, Nije bilo nikoga, ko bi mogao sjediniti ta plemena, centralizovati njihove sile i saviti ih u jedan front protivu neprijatelja. Nije bilo nikoga zato, jer ona nijesu priznavala ničiju vlast niti ničije pravo da im se izvana sudi i zapovijeda. Potreba sjedinjenja plemena, potreba njihovog međusobnog izmirenja i koncentracija njihovih otpornih snaga, bila je očigledno jedno važno životno pitanje za njih. Ali kako da se to pitanje riješi? Ko da sjedini i izmiri plemena?

Ko da ih okupi na jedno i da koncentriše njihov otpor Turcima, kad ona ne priznaju nikoga i ne pokoravaju su nikome? — Ipak, ona su priznavala nad sobom jednog poglavara, bila mu »odana i poslušna«, poštovala ga i cijenila, ali on nad njima nije imao nikakve svjetovne vlasti, niti je mogao da ih ma na šta prisili. Ko je to bio? — Bila je to crkva! Crnogorska narodna crkva. Crkva i crkveni poglavar bili su poštovani od svih Crnogoraca bez razlike kojem su plemenu pripadali. Ali, kakva je to crkva bila? Je li imala sličnosti sa onom srednjovjekovnom srpskom crkvom? Koja je njena uloga u Crnoj Gori bila? Kakve metode? Kakva vlast?

IV. NARODNA VJERA

Prethodno je potrebno raščistiti pitanje zašto su, iz kojih razloga, Crnogorci ostali »hrišćani« i onako se krvavo borili » za krst **časni i slobodu zlatnu**«, jer to pitanje, — kad se ima na umu da onaj, ko se htio poturčiti, bio je punopravan turski građanin, kome niko nije smio krivo učiniti bez opasnosti da snosi posljedice učinjene nepravde, a da su se i Crnogorci poturčili, mogli su živjeti na svojim ognjištima mirnije i lakše, — to je pitanje dakle, svakako zanimljivo i važno. Osim razloga, koji su ih silili da daju otpor Dušanovoj državi, bilo je i drugih zbog kojih su se još jače oduprli vlasti turske države. Crnogorci se nijesu poturčili, barem ne većina i glavni dio, nego su dosljedno ostali da budu hrišćani, da ispovijedaju svoju »**pravu vjeru**«. Za ovaj njihov otpor muhamedanstvu ne treba tražiti objašnjenja nigdje drugo, nego u njihovom foriranom pogledu na svijet i u samoj psihi njihovoj, koja se formirala pod uticajem prilika, u kojima su živjeli, i koja je u svemu odraz tih prilika kao i ondašnjeg njihovog kulturnog nivoa. Prije svega, oni nikad nijesu uspjeli biti hrišćani u onom smislu, kako crkva bilo istočna bilo zapadna, izučava hrišćanstvo. Kao i svi ostali zakoni, tako su i zakoni Kristovog učenja bili kod njih nepisani i

spojeni sa nizom njihovih običajnih i pravnih pojmova, a radi toga sasvim različiti i daleko odmakli od službenog uticaja učenja crkve. Oni su hrišćanstvo, koje je bilo jedan od rekvizita njihovog pogleda na svijet, prilagodili svojim prilikama, udesili ga za sebe i za svoje potrebe, dodali mu ono što im je konveniralo, a reducirali iz njega ono što je smetalo. Napravili su oni tako jedno novo evanđelje, koje je zadržalo samo naslov nepromijenjen. Oni nijesu primili ono hrišćanstvo, koje su srednjovjekovni srpski vladari i velikaši iz državnih razloga silom nametali narodu preko svog sveštenstva, niti je ono među njima moglo da vrši onaj zadatak, koji je vršilo kod Srba u vrijeme prije dolaska Turaka na Balkan. Crnogorsko hrišćanstvo, kada bi bilo šireno u Nemanjinoj državi i kada bi njegovo naučanje bilo još pisano — bilo bi na isti način, kao i bogumilstvo, istraženo, jer je bilo **odozdo nametnuto**, u najširim slojevima formirano. Da su pak Crnogorci donijeli u svoje krševе hrišćanstvo iz srednjovjekovne Srbije, onda bi ga tako dugo sačuvali kao što su ga sačuvali oni Srbi, kojima je bilo nametnuto, pa su ga se, »poturčivši se«, odrekli prvom prilikom, kada je došao silniji zavajevač sa svojom novom vjerom. Odricati su ga se mogli tim lakše, što nikad nijesu ni osjećali da je to njihova, **narodna vjera**, a ne instrumenat osvajačke politike. Crnogorci se svojega nijesu lako odricali, jer je to bila zaista njihova prava narodna vjera, koju su sami izgrađivali, sami usavršavali i koja je u svemu odgovarala njihovim potrebama i njihovom mentalitetu, a to je bila nepisana, pa podesna za usavršavanje i dotjerivanje prema novijim potrebama i shvatanjima. Svaka druga vjera, koja im se nudila, dolazila im je napisana, uformljena, ukalupljena, gotova i imala je da bude primljena alimine, od početka do kraja, kao jedan zakon. Ona je za njih bila strana, nerazumljiva, nepodesna, nesrodna, a uz to ona je za njih značila nametanje ropstva, jer bi se tražilo da se njoj pokoravaju i ako ju nijesu oni stvorili, nego neko drugi. S druge strane, bilo je očito da vjera, koja daje neke ovozemaljske povlastice, koju inaugurišu ljudi sa manje

moralne i tjelesne snage, nego što su imali oni sami; da takva vjera nema mnogo vrijednosti za njih. Oni su se bili odlučili već iz nužde, koja ih je silila na svestranu nepopustljivost i konsekvencnost, da budu do kraja protivni svemu onome *Što* ide za tim, da naruši ma u kom pogledu njihovu duhovnu ili fizičku cjelovitost, pa su, dosljedno tome, bili za to, da ostanu kod onoga što je stečeno i izabrano slobodnim uvjerenjem, a ne da prime ono što je nametnuto gotovo, što je poklonjeno, a strano je, tuđe, nesrodno, slabićsko, nepodesno, porobljavajuće... Zalažući se za hrišćanstvo Crnogorci su se zapravo zalagali za svoju vlastitu vjeru, koju su sami osnovali, bili njeni proroci i poslušnici; a da budu protivnici islama, nijesu ih rukovodili nikakvi drugi vjerski ili nacionlani razlozi, osim onih koje navedosmo, a koji su pretežno politički.

U opasnosti pred Turcima imali su Crnogorci da brane dvoje: svoje hrišćanstvo i svoju zemlju. Ne htijući napustiti hrišćanstvo i svoju zemlju, oni su izložili velikoj opasnosti svoju zemlju, a da su primili islam — zemlja bi bila očuvana. Tako braneći oružjem svoju zemlju, oni su se zapravo borili za odbranu od islama, za odbranu svoje vjere, koja je bila ugrožena. Braneći svoju vjeru, oni nijesu branili samo slobodu vjeroispovijesti, slobodu mišljenja i vjerovanja, nego su branili svoju stvarnu slobodu, kojoj je dokumenat postajanja bila ta njihova slobodna vjera, njihovo nepriznavanje ničijeg autoriteta i ničije vlasti, njihov otpor protivu svakoga, ko bi htio da ugrozi, ma u kom smislu, njihove interese. Braneći svoju vjeru, branili su oni stvarno svoje političke i ekonomske slobode, branili su se od povrede opštih društvenih prilika (zapravo od njihovog pogoršanja), u kojima su živjeli i kojih je bila rezultat ta njihova vjera. Kako su te prilike skoro na čitavom teritoriju Crne Gore, svih njenih plemena, bile skoro iste, barem iste u koliko su uslovljale stvaranje jedne religije, to je i njihovo hrišćanstvo na čitavoj teritoriji bilo najvećim dijelom homogeno, cjelovito, neprekinuto rašireno. Jedina veza, koja je spajala plemena, bilo je njihovo hrišćanstvo i jezik. Druge veze oni nijesu priznavali

niti uvažavali, pa one — i u koliko ih je moglo biti — prema tome, nijesu od njih bile hotimično korišćene ni u koju svrhu, a naročito ne u smjeru podizanja nivoa životnih prilika u okviru zemlje kao cjeline, kao skupa svih plemena. Jezik po svojoj prirodi nije takva spona, koja može u primitivnim sredinama vršiti one funkcije na zbližavanju djelova jednog pocijepanog naroda, koje vrše geopolitičke sile, pa se po njemu crnogorska plemena teško bi mogla sjediniti. Zadatak sjedinjenja, dakle, pao bi na crkvu, na njihovo zajedničko dobro: »hrišćanstvo«.

V. MISIJA NARODNE CRKVE

Na čelu crnogorske crkve stajali su vladike. U pogledu svjetovne vlasti oni su bili potpuno nemoćni. Djelokrug njihovog rada bio je ograničen na tumačenje i širenje narodne vjere, na izvršenje formalnih običaja vjerske prirode (krštenje, vjenčanje, parastosi itd.). Ta služba je bila zapravo služba narodu, a nije imala, niti mogla imati, karakter neke političke uprave ili vlasti. Čak ni u vjerskim pitanjima nijesu mogli vladike i sveštenici imati vlasti da naređuju kako će se obavljati pojedini crkveni obredi, u kojima je imao učestvovati narod, ili kako se imadu tumačiti izvjesni stavovi iz crkvenih knjiga ili svetog pisma, ako bi se njihovo tumačenje razlikovalo od narodnog. Crnogorci su i za to imali svoje **običajno pravo**, a gdje toga nije bilo, oslanjali su se na svoj zdravi razum te nijesu dopuštali da se ma ko miješa u ona pitanja, koja su mogli sami da rasprave i rastumače. Smatrali su oni da su hrišćansko učenje primili dobrovoljno; da su njegove pristalice i vjernici iz uvjerenja; zato što su se osvjedočili da je to za njih najbolja i najispravnija vjera. Onima, koji su imali da vrše vjerske obrede i da sprovedu formalno održanje vjere, a to su bili sveštenici, oni su se pokoravali u toliko, ukoliko su ti propovjednici vjere nastupali prema njima **molbom, kletvom, blagoslovom i poniznošću**. Ni same vladike nijesu imale druge vlasti nad

svojom pastvom nego takve, a sva sredstva kojima je mogla da se pribavi sankcija toj vlasti bila su, dakle, molba, kletva i blagoslov. Zato su »vladike crnogorske vodili narod i učili ga ne samo radom i primjerima, nego ga vaspitavali propovijedima, svojom rečitošću i uzgajali ga pjesmom«*^{*)}. Vladike nijesu mogli formirati neke posebne poglede na probleme svoje zemlje i svoje vjere, jer su u svemu zavisili od samoga naroda, zato što ih je on birao sve do uspostave dinastije Njegoš, koja je nezvanično, ispočetka, postala nasljednom. Birajući ih, narod je mogao imati znatnog uticaja na njihov rad i na njihovu politiku. Kako takvi oni su svojim djelovanjem u krajnjoj liniji odjek i izraz narodne duše, koja u ovoj oblasti pokazuje najviše nacionalne snage, pojačavane životom u planinama i zajedničkom borbom. I što je karakteristično, odgovarajući nemirnoj psihi svoje sredine, brdskog i plemenskog naselja, oni u posljednjim vjekovima otvoreno istupaju kao revolucionarni faktor; latentnoj snazi mase daju impuls aktivnosti, a borbenoj energiji svjesnu direktivu i vode je višim ciljevima. Pri tome motivi njihovih važnijih radnja potiču s jedne zajedničke baze, iz kolektivne duše narodne, u kojoj je inače krajnji izvor svega bivanja u istoriji. Oni se ne udaljuju i ne zastranjuju, nego su u svemu sa narodom vezani. Njihove lične težnje i ambicije spajaju se s nacionalnima i uzimaju sve više karakter idealnih tendencija i djelovanja. I u koliko su jače duhovno izraženi, kao ličnosti, u toliko više predstavljaju sobom opštije interese. U skali njihovog sledovanja, provlači se linija, koja se nikako ne prekida, kao da se gotovo stalno sve više penje i rijetko gdje čini krivine**^{*)}). Drugi niko ne bi mogao ni pomišljati na to da izvrši ujedinjenje plemena crnogorskih, nego vladike. Ali je njima bilo potrebno da se prethodno što intimnije srode s narodom i što je moguće više postanu organ njegovog djelovanja, volje i

^{)} R. Vešović u »Spomenici« P. P. Njegoša 1926.

•^{*)} Vešović, ib.

shvatanja, a naročito njegov neophodan posrednik i vod, pa posle da mu postepeno kroz crkvu nametnu i neku vrstu državne vlasti, te pomoću nje izvrše izmirenje plemena i njihovo sjedinjenje u jednu državnu cjelinu. Nužda od spoljne opasnosti prisilila je vladike da svu svoju brigu posvete unutarnjem jačanju, slozi i miru među plemenima, jer se bez toga nijesu mogla odupirati uspješno navalama Turaka i Mlečića. »Opšta je sudbina crnogorskih vladika, ne samo borba u odbrani od neprijatelja, nego postojana briga u teškoćama, da sačuvaju narod od međusobica i cijepanja. Bez potrebnog mira za rad i sređivanje unutarnjih prilika, Crnogorci, naviknuti na plemenski život i divlju slobodu, nijesu imali zdrave pojmove o zajednici, potrebi jednog stalnog, za sve obaveznog, porotka. U toliko je mučniji bio položaj crkvenih poglavara u Crnoj Gori i teži njihovi zadaci. Ali u ovako surovoj borbi života, oni su živjeli kao u svojoj rođenoj stihiji i težili su ne samo da to izbjegnu, nego da narod oslobode. Pritiješnjeni izvan i iznutra, oni su osjećali što i cijela zemlja osjeća, uvijek u »nuždi i nezadovoljstvu«, trpjeli su muke svoga naroda u strašnoj tragediji gdje »zemlja stenje a nebesa ćute«, gledajući nad sobom »nebo zatvoreno«, te »ne sluša plača ni molitve«. Oni su vode u užasnoj borbi gdje su »luna i krst dva strašna simvola«, a »krv pravedna dimi na oltare«; ali u toj borbi ne klону, jer »nove nužde radu nove sile, a djeisjstvija naprežu duhove«; sve podnose mučenički s vjerom, koja osveštava patnje, jer »stradanje je krsta dobrodjetelj«. Oni su u neprestanoj brizi, da sačuvaju narod od gladi i nužde kao i od krvnika, i u svojim naporima žive asketski, sa isposničkom uzdržljivošću. I često su u smrtnoj opasnosti od katolicizma, koji podriva pravoslavlje, i od muslimanstva, koje se kao »guba u torinu« uselilo i razjedinilo braću jedne krvi i iz jedne kuće, a protiv ovoga uznose »vjeru Obilića« i gaje nadu u konačnu pobjedu. Ovakvo podvižništvo traje ne godinu, nego kroz vjekove; svoju istorijsku misiju oni vode s odanošću apostola, bore se i

preodoljevaju svemu«*).

Tek kada je nastala opasnost od Turaka unutar zemlje, kada su se po nekim plemenima namnožili poturčenjaci, koji su bili pristalice turske vlasti i ispovijednici njihove vjere; tek tada počinje narod da uviđa opasnost od toga zla domaćega, pa se počinje sve više skupljati oko vladika, tražiti od njih savjeta i pomoći. Ta pojava je prisilila plemena da počnu popuštati u svome držanju, te da pošalju svoje glavare na Cetinje, da tamo odlučuju o zajedničkim koracima svih plemena, koracima koje je trebalo poduzeti za obranu zajedničkih granica između države, odnosno slobodnih plemena, i Turske. Međutim, to još nije značilo da narod priznaje punovažnima glavarске odluke, koje su donosili na skupštinama na Cetinju. Ako te odluke ne bi konvenirale narodu, on ih ne bi, jednostavno, usvojio. One su imale više savjetodavan karakter, nego karakter naređenja jedne više vlasti ili zakona. Opasnost od plemenske zavade, zbog koje nije bilo jedinstvene akcije protivu neprijatelja, nije sada više bila takva kao opasnost od poturica, koje su nagrizale plemensku snagu odiznutra. »Ne bojim se od vražjega kota, neka ga je ka na gori lista, no se bojim od zla domaćega« — kaže Njegoš. Domaće zlo je sada nadmašilo sva ostala zla i opasnosti. »Isturči se plahi i lakomi«, poturčiše se oni kojima je bilo glavno da, makar za momenat, dobro prođu kroz život i ne pitajući šta će i kako biti sutra. Naročito u onim plemenima, kroz koja su prolazile turske osvajačke čete i sijale postoš i smrt, bilo je dosta poturica, jer oni ne htjedoše ostavljati svoja ognjišta i bježati u planine »da boj biju i krv prolivaju«, nego radije ostadoše kod svojih domova, dočekaše Turke i primiše njihovu vjeru, te im obečaše pomoć i pokornost. To sada nije više bila ni de iure ni de facto raja, nego su to bili slobodni građani velike turske imperije, sultanovi podanici. Oni što »pohuliše na vjeru Hristovu« stvarno su razarali plemenske snage i

*) Vešović, ib.

otpornost, a s druge strane izdavali Turcima svoju braću i pomagali da ih se pljačka, silom turči i odvodi u ropstvo. Ta je opasnost zaista bila daleko veća nego sve ostale, pa je do otpora njoj moralo što prije doći. I došlo je, makar i ne u onoj formi, kako je to prikazao Njegoš u »Gorskom vijencu«. Poturice su morale da se iz crnogorskih plemena iseile ili vrate svojoj staroj vjeri ako nijesu htjeli izginuti od bratske ruke. To je bila ta znamenita istraga poturica u Crnoj Gori na badnje večē.

No, nesloga plemena ni tada nije prestala niti je krvna osveta još istražena. Crkveni poglavari su upotrijebili sve svoje sile, da tome zlu stanu na put, ali bez uspjeha. Tek mali uspjeh je mogao biti postignut sredstvima kao što su bila molba, kletva i blagoslov, a to su sve do Petra I bila jedina sredstva vladika crnogorskih. Kad je Petar II Petrović Njegoš (Vladika Rade) u svojoj devetnaestoj godini došao na crnogorski vladičanski i vladarski presto, zatekao je plemena zakrvavljena, Turke na domaćem kućnom pragu, a glad i nevolje u kući. Svi oni radovi, koje je bio poduzeo njegov prethodnik, Petar I, na umirenju plemena i zavođenju vlasti, bili su na samom početku skoro zamrli. Trebalo ih je snažnom rukom ponovo oživjeti. Da bi se uspješno branili od Turaka, trebalo je imati slogu unutar zemlje, a da bi seo držali kakvi takvi sudovi, valjalo je imati makar i najmanji budžet, kojim bi se sudije plaćale. Svega toga nije bilo, ili je bilo u slabom začetku. Njegoš je pregao da to stvori. Prvo da izmiri plemena, zatim da spriječi krvnu osvetu zavođenjem sudova i, najzad, da uvede porez, te osnuje neki državni sud. Da bi taj posao mogao izvesti, potreban je bio veliki autoritet, a mladi arhimandrit Petar II tek je bio navršio sedamnaest ili devetnaest godina kada je stupio na presto. Fizičkoj otpornosti plemena trebalo je suprotstaviti opet neku silu, jer se, inače, ne bi moglo ni misliti na reformu i zavođenje autoriteta državne vlasti umjesto dotadanjeg autoriteta crkvene vlasti, koja nije imala nikakvih sankcija. Fizičke sile Njegoš nije mogao imati da njom prisili plemena na pokornost, slogu i međusobno izmirenje, te je bio

primoran da se za tu silu obrati — samim plemenima: da ih pridobije za sebe; da se njihovom silom posluži u sprovođenju državne organizacije, zavođenju sudova i uspostavi nekog, kakvog takvog, pravnog poretka. Njegov uticaj na plemena mogao se vršiti na dva načina: ili kroz narodno h r i š ć a n s t v o ili kroz p o e z i j u. To su bila jedina dva puta, kojima je mogao poći, da bi predobio naklonost plemena, jer kojim bilo drugim putom da je pošao, pretrpio bi neuspjeh i došao u otvoren sukob sa Crnogorcima. Na njih se moglo uticati ali im se nije moglo naređivati; moglo ih se moliti, a nikako na nešto prisiljavati. Njegoš nije išao za tim da postigne svoje ciljeve bez obzira na način, jer je uviđao kako tragične posljedice bi mogle imati njegove reforme, ako bi se narodni osjećaji violirali u većoj mjeri, a naročito u ime osjetne manjine, koja bi na slučaj bune ili sukoba mogla biti lako potučena i onemogućena. Potreba da na Crnogorce izvrši uticaj, kakav je želio, natjerala ga je da baš poezijom izvrši taj uticaj. Oblik i sadržinu njegovog pjesničkog djela odredili su unaprijed viši životni uslovi, kojima se on, makar i nasvjesno morao podvrći, te time svoje književno djelo istaviti kao jedan od neposrednih rezultata istorijskih događaja, u kojima je ono nastalo i na koje je imalo da utiče.

Proces formiranja plemena bio je, kako smo vidjeli, dovršen još u vrijeme kada je posljednji Crnojević ostavio Crnu Goru. Po mišljenju dra. Sekule Drljevića raspadanje države u plemenske sastojne čestice nije značilo slabljenje crnogorske državne misli. Ovaj proces značio je u stvari jedan obranbeni strategijski potez.

Dr. Drljević ističe, da se unutrašnja državna politika u Crnoj Gori, koja je bila uslovljena jačim uticajima izvana, nije mogla kretati u pravcu jačanja centralne vlasti. Kako su Turci posjedovali skoro sve crnogorske gradove osim Cetinja, to je narod bio lišen svojih kulturnih centara, a za ratne operacije bila su izgubljena glavna uporišta. Tim je bio udaren temelj razvitku separatizma crnogorskih plemena, jer su bile uništene baze za

održavanje veza i saobraćaja između njih. Dr. Drljević to ovako izlaže: »Da spasi državu uzeše za osnov unutrašnje politike antidržavni princip plemenskog separatizma u namjeri, da tim potaknu plemeniti rivalitet plemena u pravcu što intenzivnijeg razvijanja otporne snage protivu turske najezde. Ovaj momenat, ukoliko bi dolazio u kombinaciju pri organizovanoj borbi na bojnom polju, vjerovatno bi bio u datim prilikama veoma ženijalna strategijska koncepcija, ali u svojoj primjeni na unutrašnje odnose države morao je nužno dovesti do nepovoljnih rezultata. Vječno u borilačkom stavu plemena su se utrki-vala, rukovođena međusobnom surevnjivošću i željom za plijenom, u izvršivanju napada na Turke, a naročito na njihove varoši, gdje su im bili najbolji izgledi za plijen, u kome su, uslijed nemogućnosti mirnog ekonomskog života gledali skoro najjači izvor kako za nabavku ratnog materijala, tako i životnih namirnica uopšte. Ovaj ekonomski momenat, u vezi sa napred pomenutim rivalitetom, doveo je plemena jedno prema drugom u položaj međusobne nesnošljivosti. Da državna ideja u pravnoj svijesti crnogorskih plemena bude reducirana na minimum, pridružio se ovim unutrašnjim prilikama jedan momenat spolja, koji je svoje porijeklo opet zahvaljivao državnoj politici Crne Gore. Okolna plemena u Turskoj granici trajno su održavala preko svojih prvaka veze sa crnogorskim mitropolitima i razvijala svoju otpornu snagu protiv turske državne vlasti u pravcu njihovih uputstava. U namjeri da sebi olakša teret borbe Crna Gora je među plemenima van svojih političkih granica propagirala pravo plemenskog otpora turskoj državnoj vlasti identifikujući tu borbu, po njenom pravnom osnovu, sa svojom borbom protiv Turske« (»Arhiv za pravne i društvene nauke«, knj. IX, 1910).

Crnogorska plemena, koja su bila pod turskom vlašću, održavala su veze sa cetinjskim vladikama i nastojala su, da se u svom držanju prema Turskoj upravlja po njihovim savjetima. Ova su plemena stvarala jednu specijalnu državo-pravnu doktrinu, po kojoj su se

postavila prema turskoj državnoj vlasti u takav odnos, koji se može nazvati quasi ius resistendi. Ova državo-pravna doktrina plemena potčinjenih Turskoj prenijeta je i na crnogorska plemena, te je tako Crna Gora morala kasnije da se bori protivu te vlastite doktrine, koja joj je pričinila stvarno više štete nego koristi.

Kad je crnogorska država dobila izgled konfederacije samostalnih plemena, pojavila se ozbiljna opasnost po njen opstanak zbog turskih napada i neprekidnih sukoba između tih plemena, sukoba u kojima nije bilo nikoga ko bi mogao uspješno posredovati za izmirenje, jer nije postojalo ni zajedničkog zakona ni zajedničke od plemena priznate centralne političke vlade. Tada se pojavila nova državo-pravna doktrina, kojom se išlo za tim, da se vlast centralizuje i otpor plemena turskoj vlasti usredsredi. Ovu doktrinu rodila je opasnost od turske vlasti i uvjerenje da je plemenski separatizam prešao one granice, do kojih je mogao pozitivno djelovati na slobodan razvitak pojedinaca i plemenskih cjelina. Ova nova doktrina, začeta u doba Petra I, konačno je izvojevala pobjedu u doba Petra II — vladike Rada.

Ne samo da je vladika Rade uspio zavesti zakoniti poredak u zemlji, nego je uspio prinuditi Tursku da prvi put sa njim sklapa ugovore kao sa suverenom Crne Gore. Tako je već njegov nasljednik, Danilo, mogao da se proglasi, umjesto mitropolitom, knjazom Crne Gore. Crna Gora je postala knjaževina! Danilo se onda pobrinuo, da njegova zemlja stekne i međunarodno priznanje kao suverena država, ali ga je omela iznenadna smrt da tu zamisao do kraja privede potpuno u djelo.

Iza knjaza Danila dolazi na crnogorski presto njegov sinovac, Nikola Mirkov. Prve godine vlade knjaza Nikole bile su ispunjene borbama sa Turcima, iz kojih Crna Gora izlazi kao pobjediteljica. Ove borbe sa strane Crne Gore imale su za cilj da se prošire granice Crne Gore i stvori osnova za njen nesmetani razvitak u budućnosti. Berlin-skim ugovorom 1877 konačno je Evropa priznala Crnu Goru kao suverenu državu i dala garancije za očuvanje

njenog integriteta, određivši joj granice prema svim susjedima. Od tada, pa do 1912, Crna Gora je radila na svom unutarnjem uređenju i pripremanjem terena za izvođenje planova koji će se započeti izvoditi 1912. Godine 1906 dobila je ustav, a 1910 proglašena kraljevinom.

VI. ONO ŠTO JE NEMANJA DRUGČE UČINIO

Crna Gora je obilježavala plan svojih nacionalno-političkih pretenzija nesakriveno sve od svršetka zadnjih ratova sa Turcima (1877), pa do 1912. Prilikom aneksije Bosne i Hercegovine (1908), kada je Srbija morala da odobri taj nasilnički akt Dunavske monarhije (a tražila je kompenzacije radi povrede svojih interesa), Crna Gora je izazvala koncentraciju austro-ugarskih trupa duž svoje granice, jer je bila i sama, povodom aneksije, prekršila odredbe, aneksijom povrijeđenog, berlinskog ugovora tim, što je oslobodila svoje primorje arstro—ugarske kontrole. Kralj Nikola je tada pjevao u ime anektiranih zemalja na poznati pozdrav rimskih robova, koji su se, osuđeni spremali u smrt: »Ave Caesar, morituri te salutant!«

Na drugu stranu, ka istoku, on je svoje težnje preciznije formulirao:

Onam', onamo! Da vidu Prizren!

Ta to je moje — doma ću doć,
nasljednike ostavimo nakon nas na jednoj tvrdoj podlozi
Starina mila tamo me zove —

Tu moram jednom oružan poč'!

A kad je izbio balkanski rat (1912), on je u proglasu na narod pozvao ga »u rat za oslobođenje Starosrbijanaca i Malesije, koja se bori za ujedinjenje sa Crnom Gorom«.

Inicijativu za ovaj rat, koji je vođen pod parolom: **Balkan balkanskim narodima!** Oslobođenje balkanskih naroda od Turaka!, dalo je, po odobrenju Petrograda, Cetinje.

Dolaskom Mladoturaka na vlast (1905) bilo je u izgledu da će se u Turskoj izvesti znatne reforme i poboljšati stanje porobljenih naroda. Tim bi se turska vlast još više učvrstila na Balkanu, a do oslobodilačke akcije bi teže došlo, budući da se stanje naroda popravlja. Crna Gora je stajala na stanovištu, da sa Turskom treba odmah obračunati i ne dati joj vremena da se konsoliduje. Zato je izdašno pomagala malisorske pobune protivu Turaka u susjednoj Albaniji.

Tada se u izvesnim krugovima smatralo da su crnogorske operacije u sjevernoj Albaniji djelo Austrije. Međutim, kako ćemo vidjeti, Austrija je bila ta, koja je silom omela Crnu Goru da izvede do kraja svoj ratni plan u pogledu Skadra i Albanije. Stav Srbije u ovom pitanju ovako je prikazao predsjednik srpske kraljevske Akademije nauka i profesor beogradskog univerziteta, dr. Jovan Cvijić: »Srbija tih godina po savetu velikih sila i po svojoj volji, vodila je **turkofilsku politiku**, nadajući se da će tako moći popraviti stanje svojih sunarodnjaka i doći do Dunavsko—Jadranske željeznice, koje bi bila i Turskoj od koristi«. Cvijić dalje piše: »Od strane Srbije taj rat s Turskom nije naročito predviđan, niti se smatralo da će tako brzo izbiti; nije izazivan, i Srbija je sada bila primorana da uđe u rat... Nepravedno bi, dakle, bilo misliti da... je naročito Srbija željela rat s Turskom a tout prix« (»Balkanski rat i Srbija«, Beograd 1912).

Stvarajući povod za rat na Balkanu Crna Gora je prvo uvukla u savez Grčku, pa onda Bugarsku i najzad Srbiju.

Prva glavna etapa crnogorskog osvajanja trebala je da bude zauzimanje Skadra, koji je bio veoma jako utvrđen i zaštićen. Neko vrijeme uz crnogorsku vojsku, koja se ovdje skoro prepolovila, borila se za osvajanje Skadra i srpska vojska, ali kako je Austrija sa još nekim silama bezuslovno zahtijevala da se Skadar ne osvaja, nego da ostane za Albaniju, koja se imala obrazovati kao država pod protektoratom Austrije, — srpska vojska je morala napustiti opsadu Skadra, ostavivši same Crnogorce.

Tada je kralj Nikola službeno izjavio poslanicima velikih sila, da će abdicirati na presto, ako velike sile budu upotrebile silu da spriječe Crnu Goru u bombardovanju Skadra. U isto vrijeme on je dao poslanicima na znanje da će se Crna Gora u tom slučaju prisajediniti Srbiji. Predsjednik njegove vlade, đeneral Martinović, izjavio je: »Za Srbiju je izlazak na more životno pitanje. Ona ga je svojom hrabrom vojskom oživotvorila i umjeće da ga zadrži. U tom će Srbija kod svojih saveznika naći jednodušnu pomoć i obranu«, a nakon odlaska srpske vojske ispod Skadra dodao je ovoj izjavi: »Crna Gora je odlučila da se bori za svoju čast. Kralj Nikola je svečano izjavio da će popustiti samo pred materijalnom silom i misli da održi svoju riječ, prkoseći evropskim silama do krajnjih granica.«

Crnogorska vojska je sama osvojila Skadar, ali je on morao biti predat posle kratkog vremena jednoj međunarodnoj posadi, jer su austro-ugarske trupe bile koncentrirane na crnogorskoj granici i svakog časa su mogle upasti u zemlju. Crna Gora je dobila veći dio Metohije i Sandžaka, a izgubila je Skadar i sjevernu Albaniju ne mogavši dobiti za Srbiju izlaz na more. Granice između nje i Srbije spojile su se, te se po završetku rata pitanje njihovog ujedinjenja, a naročito nakon nepovoljnog rješenja skadarskog pitanja, samo nametalo.

»U želji da otvori put događajima, koji su morali da su zbudu, i da odkloni po mogućnosti sve prepreke, tadašnja crnogorska vlada ne rukovođena nikakvom pri mišlju, a ubijeđena da je pravo ujedinjenje moguće samo ako se bude izvodilo postepeno, u etapama, u neku ruku evolucionistički, predložila je, u zimu 1913, srbijanskoj vladi, da se Crna Gora i Srbija približe, stvaranjem međusobne unije u političkim i finansijskim poslovima«. (»Nova Evropa«, br. 10—11, 1926. Petar Plamenac).

Novi crnogorski opunomoćeni ministar u Beogradu, Lazar Mijušković, koji je svoju dužnost nastupio novembra 1913, otpočeo je odmah razgovore s Pašićem. Razgovori su vođeni u potpunoj tajnosti, tako da je za njih znao najmanji broj ljudi sa obje strane. Pašić je na predlog o

razgovorima odgovorio: »Akobikralj Crnogorski i njegova vlada izašli sa nekim predlogom, mi smo vazda gotovi da mu se najiskrenije odazovemo«. Uz to je napomenuo da »kad bi se tome poslu pristupilo, trebalo bi da oba kralja rade najpovjerljivije na njemu, sa što manje ljudi, da se stvar ne bi predala javnosti i izazvala nepredviđene smetnje i teškoće kako iz unutrašnjosti, tako i sa strane«. Između Pašića i Mijuškovića postignut je sporazum na kojoj bazi bi trebalo voditi razgovore, a ta baza — po Pašićevom predlogu — bila je: prvo da se garantuje potpuna ravnopravnost obje dinastije i države. Zatim su se složili da obje države bi trebale da imaju **zajedničku vojsku, spoljnu politiku, finansije i komunikacije** »uz očuvanje načela nezavisnosti i prestiža obje dinastije i države, koje su potrebite srpskom narodu, a sve to dovesti u sklad sa opštim narodnim interesima, njegovim budućim razvijanjem i napretkom«. Ruski poslanik u Beogradu, Hartvig, kad je upoznat sa ovim radom, odobrio ga je i pohvalio u cijelosti u ime svoje vlade.

Kralj Nikola je tada uputio kralju Petru jedno svojeručno pismo, u kojem je stajalo ovo: »Mi smo obojica ljudi u godinama, te nam dužnost nalaže da naš narod i naše nasljednike ostavimo nakon nas na jednoj tvrdoj podlozi za njihov život, za njihovu bezbjednost i za očuvanje nasljedstva, koje im ostavljamo, kako bi tim načinom lakše mogli pristupiti ostvarenju ostalih nacionalnih zavjeta. Što skoriji naš sporazum u tome pravcu bio bi koristan objema strankama. Prijeka je potreba saglasiti se na temelju nezavisnosti i jednakopravnosti naših država i dinastija u obilježanju dužnosti prema zajedničkom zadatku u vojničkom, diplomatskom i finansijskom polju«. Dalje: **»Ne samo naš narod iz Srbije i Crne Gore sporazumu će se tome obradovati, nego i ona još neoslobodena braća srpska, pa i cijelo Jugoslavenstvo, i, u nadi jedne opšte zajednice, dušu će mu krijepiti«**. Prema ranijem Pašićevom obećanju kralj Petar je odmah odgovorio na ovo pismo (20. III — 2. IV. 1914.) u glavnom prihvatajući predlog kralja Nikole. U njegovom pismu stoji:

»Razmišljajući posle naših slavnih ratova o položaju Crne Gore i Srbije, koje danas ne deli tuđin — hvala neka je Gospodu i hrabrim njihovim sinovima, — sam sam dolazio na misli kojima je prožeto Vaše Veličanstvo«.

Uglavnom, predlog kralja Nikole u cijelosti je prihvaćen i svaka njegov misao potvrđena sem jedne, a ta je: **da će se uniji sem Srbije i Crne Gore obradovati i ona još neoslobodena braća srpska pa i cijelo Jugoslavenstvo, u nadi jedne opšte zajednice«**. Time je pitanje unije bilo ograničeno na samo rješavanje međusobnih odnosa i materijalnih potreba dviju kraljevina.

Za vođenje ovih pregovora bili su određani Pašić i Mijušković. Kako je uskoro izbio rat, Pašić je predložio Mijuškoviću da se pregovori prekinu do završetka rata, kada će se — ako dođe do diobe Habzburške monarhije — nastaviti pod povoljnijim okolnostima. On je bio mišljenja da bi bilo korisnije da se pojave dvije zasebne srpske države sa zasebnim zahtjevima, koje bi odvojene — po zaključku mira — a pri diobi Monarhije, mogle svaka za sebe više dobiti.

Tako je svjetski rat omeo stvaranje unije između Srbije i Crne Gore.

VII. JEDNA ŽRTVA BLAGORODNOG ČUVSTVA

Padom Crne Gore 1916 prekinut je svaki rad na ujedinjenju u zemlji. Ovaj se rad obavljao sada u emigraciji. Pred odlaskom iz Crne Gore kralj Nikola je bio rekao u jednoj proklamaciji, da gdje on bude, tu će biti crnogorska zastava i službena Crna Gora. Tim je on htio reći da se državni život Crne Gore na gasi dok god on bude njen slobodan kralj.

Dok nije srušen caristički režim u Rusiji, kralju Nikoli je bilo mnogo lakše voditi pregovore preko svoje vlade sa srpskom vladom na Krfu o ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Po svjedočanstvu Lazara Mijuškovića bila je sa

Pašićem stvorena neka osnova za ujedinjenje na taj način, što se dinastičko pitanje rješavalo priznanjem kralja Nikole kraljem ujedinjene države, a regenta Aleksandra njegovim regentom i nasljednikom. Ostala pitanja, bilo je ugovoreno, da se sporazumno riješe. Ruska revolucija je pokvarila ravnotežu u odnosima između crnogorske i srpske vlade, te je i ovaj plan o ujedinjenju sporazumnim putem odbačen. Od tada je srpska vlada prestala da sa predstavnicima službene Crne Gore vodi pregovore o zajedničkim poslovima i o ujedinjenju. Ali crnogorske vlade u emigraciji nijesu obustavile svoj rad na pripravljanju pogodnog terena za ujedinjenje. Samo je taj njihov rad zbog nemanja kontakta sa srpskom vladom, bio jednostran.

Lazar Mijušković saopštava kako mu je Stojan Protić, jedan od šefova radikalne stranke predložio, kad je već bio u ostavci kao šef crnogorske vlade, da osnuje u Parizu jedan crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, koji bi kao jedna vrsta vlade vodio poslove i pripreme za ujedinjenje sa Srbijom. Ovaj bi odbor finansirala srpska vlada i stavila mu na raspolaganje sva potrebna sredstva za rad. Mijušković je odbio taj predlog, ali nije mogao ubijediti Pašićevog izaslanika da osnivanje jednog ovakvog odbora može da izazove teških posljedica po Crnu Goru i da pogorša njene odnose sa Srbijom. Kasnije, kad je dao ostavku na predsjedništvo vlade u emigraciji, Andrija Radović prihvatio je ovu ponudu i osnovao Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje, sa kojim je srpska vlada, i ako je bio njen organ, održavala veze kao sa službenom vladom jedne države.

Radikalna narodna skupština kraljevine Srbije je u Nišu 1915, na predlog Pašićeve vlade, donijela jednu rezoluciju, kojom je proglasila, do tada **odbranbeni rat** protivu Austrije, **napadnim** i fiksirala svoje minimalne ratne ciljeve. Za ovu rezoluciju, prije njenog donošenja, nije znala crnogorska vlada, pa prema tome nije mogla ni dati svoj pristanak na to, da ova skupština proglasi jednim od ratnih ciljeva Srbije i prisajedinjenje saveznice Crne Gore,

koja je zagazila u taj rat samo zato, da pomogne Srbiju. Dokle se crnogorska suverena država borila da spase Srbiju, polazući za nju hiljade života svojih sinova i žrtvujući svoju slobodu i suverenitet, dotle je radikalski parlament u Nišu donosio i svijetu objavljuvao svoju odluku da Crnu Goru uništi kao slobodnu i suverenu državu u korist kraljevine Srbije. Tome aktu nema ravna u istoriji civiliziranog svijeta!

Tako je Crna Gora postala žrtva blagorodnog čuvstva! Program niskog parlamenta proveden je po završetku rata u djelo!

FORMIRANJE CRNOGORSKOG NACIONALIZMA

I. FORMIRANJE MODERNOG NACIONALIZMA

Još od početka istorijske epohe redovno je bila fiksirana vertikalna podjela čovječanstva na narode. Samo što ranije narodnost nije smatrana središtem zajedničkog života i mjerilom za utvrđivanje te podjele, jer je pojam narodnosti u današnjem smislu nov, već je tim središtem smatran ili monarh sa svojom porodicom ili pak država kao politička organizacija. Monteskiye je tvrdio: »La nation, c'est à dire, les seigneurs et les échevüchs« (Nacija, to su velikaši i biskupi). U XVI vijeku je pravljena razlika između pojma riječi *n a r o d* kad je njom trebalo označiti plemstvo (*populus*) i narod (*plebs*). Tek kada je pojam države uzdignut na viši stepen od pojma vladarS i državnih funkcionerS, njegovih najbližih saradnika, tada se pojavilo otačastvoljublje, a sa njim i shvatanje da su funkcioneri države zajedno sa državnim poglavarom samo službenici državne zajednice. Ovo shvatanje je usvojio i ruski car Petar Veliki, koji je jednom prilikom, uoči poltavske bitke, rekao svojim četama: »Ne mislite da se borite za Petra, nego za državu, koja je njemu povjerena!« Za ovim primjerom poveo se i pruski kralj Fridrich II., koji je sebe proglasio »državnim službenikom«.

Znamenita francuska deklaracija o pravima čovjeka i građanina (1798) proklamovala je načelo da je narod, a ne monarh ili država, središte zajedničkog života i suština subjekta jedne društvene jedinice po vertikalnoj podjeli čovječanstva. Ali je ova deklaracija pojam riječi »narod« razumjevala kao skupinu pojedinaca, koji su mogli da po svojoj volji, kako kad hoće, da se opredjeljuju kojem će

narodu pripadati, a garantirano im je da će biti uvijek priznati državljanima one države, na čijoj teritoriji žive i za koju se opredjeljuju. Time je riječi *n a r o d* pripisivan jedan politički, a ne naučni karakter, ma da pojam naroda nije označavao, po toj deklaraciji, ono što danas znači riječ *p o l i t i č k i n a r o d* (la nation). Tek kasnije, kada su se drugi narodi udružili protivu revolucionarne Francuske, pojavilo se u njoj shvatanje, da narod nije skupina pojedinaca, koji svoju narodnost mijenjaju i određuju kako im se kad sviđi, rukovodeći se, pri tome, samo svojom slobodnom voljom. Pojava *M a r s e l j e z e* označava zapravo pojavu francuskog patriotizma. Sada više nije bilo dovoljno biti samo čovjek i podanik države, već je trebalo biti i rodoljub, po shvatanjima pobornikd načela francuske revolucije. Po tome shvatanju rodoljubom je mogao postati ne samo Francuz, nego i svaki pripadnik drugog naroda, samo ako je htio i ako je u tome nalazio svoj interes. Dakle, još nije bio izgrađen naučni pojam naroda i ako je narodnost smatrana centrom narodnog življenja.

Kada je Napoleon, proglašujući Francuze »velikom nacijom«, svojim pohodima ugrozio opstanak drugih naroda, pojavila se kod ovih ugroženih teza o narodnosti suprotna onoj, koju je proklamovala francuska revolucija i njeni kasniji sljedbenici. Jungman je postavio tezu da »koliko je jezika, toliko je naroda«, a to znači da je mjerilo za određenje narodnosti bio samo jezik. Međutim jezik nije bio dovoljan da izvjesnu skupinu ljudi, koji njim govore, učini jednim narodom. Talijanski nacionalni borac, Macini, istakao je kao glavno načelo svog nacionalnog pokreta tvrdnju, da su narodi subjekti međunarodne zajednice; narodi a ne države, i da svaki narod treba i imade pravo da dobije političku nezavisnost i svoju nacionalnu državu; čije će se granice poklapati sa etnografskim granicama toga naroda. Macinijeva teza o narodnosti s međunarodnog gledišta općenito se smatra osnovom za formiranje modernog nacionalizma svih naroda XIX vijeka. Ova teza je imala da obori protutežu, po kojoj je

država osnovno obilježje jednog međunarodnog subjekta, a ne narodi. Nosioци ove protuteže bile su imperijalističke države u prvoj polovini XIX vijeka.

Moderna sociologija je u najnovije vrijeme precizirala što znači pojam narodnosti i nacije (političkog naroda) i pod kojim uslovima postaje jedan narod onako kako je to izloženo u prvom poglavlju ove rasprave. Dok bi ekonomisti i političari kazali, da je svjetski rat izbio kao potreba kapitalističke ekspanzije, dotle bi sociolozi kazali, ne pobijajući tu tvrdnju, da su njega izazvala neriješena nacionalna pitanja. U svakom slučaju, nosioci kapitalizma i nacionalnog ugnjetavanja nijesu mogli biti zadovoljni rezultatima rata, jer se po njegovom svršetku moralo pristupiti ostvarenju onih ideja, koje je formulirao Macini, kad je tražio da svaki narod dobije svoju državu i da postanu subjekti međunarodne zajednice narodi, a ne države. Vilsonova ideja o društvu naroda sa tezom o pravu njihovog samoopredjeljenja, bila je samo nominalno prihvaćena. Stvarno je u djelo provedena stara pruska teza, koju više nijesu branili samo Bizmarkovi Prusi, da se država, a ne narod smatra subjektom međunarodne zajednice. Tako nije došlo do obrazovanja društva naroda, nego društva država. To je značilo pobjedu istih onih faktora koji su izazvali svjetski rat. Opasnosti od novog rata pošlo se tim sve više u susret, dok se nije došlo dotle da je njegovo izbijanje samo pitanje dana. Vilsonova ideja je posve kompromitovana i zabaćena.

Svjetski rat poveljen je u znaku borbe država protivu naroda, a završen je stvarno u znaku pobjede država, a ne naroda. Stoga se i nakon ustanove društva naroda pojavio novi val nacionalizma, koji se danas smatra smetnjom uspostavi međunarodnog mira u svijetu, smetnjom koja ugrožava civilizaciju i ometa horizontalnu podjelu čovječanstva. Rezultatima rata su ostale nezadovoljene neke države, a zatim mnogi mali narodi. U nezadovoljenim državama pojavio se nacionalizam, ne kao težnja za nacionalnim oslobođenjem i ujedinjenjem, već kao pokretač

borbenog državnog organizma u pravcu pribavljanja onih zadovoljština, koje ratom nijesu dobivene. Ovo više nije bio nacionalizam, koji prikuplja sile za odbranu, nego za napad. Takvi su danas njemački i talijanski nacionalizam. Ova dva nacionalizma danas predstavljaju onaj faktor, koji je 1914 poveo Evropu u svjetski rat.

Poslije ratova nacionalizam se javlja u trojakom obliku. Na sukobištu između potlačenih naroda, sa jako izraženom nacionalnom individualnošću i političkom svijesću, s jedne, i naroda, koji ove tlače držeći u rukama državnu vlast i propovijedajući prihvatanje svog bilo pod pravim bilo pod vještačkim imenom nacionalizma, s druge strane, pojavljuju se dva nacionalizma. Kao treća forma nacionalizma javlja se onaj njemački i talijanski (»državni nacionalizam«), koji je u suštini svojoj vještačka tvorevina nosioca državne vlasti. Dok se drugi, zavojevački, nacionalizam oslanja na pravo jačega maskirano brigom za očuvanje državne cjeline kao najvećeg dobra, dotle ovaj treći nalazi za svoje osvajačke težnje uporišta u svojoj bogodanoj i predodređenoj misiji u svijetu, te se izdaje za preporoditelja i civilizatora čovječanstva. Ovaj treći nacionalizam samo je viši stepen onog drugog, razvijenog od defanzivnog imperijalizma u ofanzivni. Razumljivo je, da su njihova opravdanja samo maska osvajača i ugnjetača.

Kod malih naroda, koji su ostali nezadovoljeni svjetskim ratom, jer njihova pitanja i prava nijesu bila pravedno riješena, javio se je odbranbeni nacionalizam, koji ide za tim da prikupi snage potrebne za realizaciju onih težnja, koje je svome pokretu bio postavio Macini.

»Nema nacija bez ujedinjenja! — uzvikuje Macini; nema trajnog ujedinjenja bez nezavisnosti, ni nezavisnosti bez slobode. Zato Mlada Italija traži ujedinjenje, nezavisnost i slobodu«. Ova teza značila je udar na tezu o državi kao nosiocu nacionalnih težnji. Ona je proglasila narod tim nosiocem. Država, po Macinijevoj tezi, ne može biti nosilac suverene vlasti i diktator prava naroda, već to treba da bude sam narod. »Narod je — kaže on — princip na kome treba da se podigne cjelokupna socijalna i

politička zgrada; to je jedna velika jedinica koja obuhvata sve stvari, zbir svih prava, sve vlasti, sve slobode; to je centralna tačka, živi zakon svijeta«. Nacionalizam, čije je parole na svom barjaku ispisao Macini, nije bio ekspanzivni nacionalizam osvajača, koji koriste državu i njenu silu, da pomoću nje ostvare svoje nacionalističke pretenzije, već je to bio nacionalizam roba i nacionalno ugnjetenog buntovnika, koji je pravu državu istavljao živo pravo naroda. Stoga on ne priznaje slobodu koju narodima donose osvajači. »Može li jedan narod, kaže on, ili jedna ličnost imati kakve vrijednosti, kad njihova sloboda nosi pečat tuđeg dobročinstva? Ne uzdajte se u strance! Prava je sloboda samo ona, koju građani dobiju svojom sopstvenom krvlju!« Ova Macinijeva teza postala je u prošlom, a ostala i u sadanjem, vijeku barjak vođa svih potlačenih i razjedinjenih naroda, barjak pod kojim se daje žestoki otpor svakom imperijalizmu i pokušajima vještačkog stvaranja političkih naroda.

Ovakav revolucionarni nacionalizam je, blagodareći pogodnosti historijskih i geopolitičkih sila, Italiju i Njemačku ujedinio u prošlom vijeku. Rješenjem nacionalnog pitanja i u jednoj i u dugoj državi, došlo je na red jedno drugo klasno pitanje. Na putu razvitka modernog kapitalizma stajale su prije ujedinjenja kao prepreke granice između malih, srodnih naroda. Ukidanjem tih granica išlo se na ruku nesmetanom jačanju kapitalizma, koji je stalno težio i teži za velikim državama sa istim zakonodavstvima i običajima na čitavom teritoriju, jer su one samo kao takve predstavljale za njega ogromne pijace i podesne baze za opsežne operacije. Pod pritiskom njegovog naleta rodila se teza o podjeli društva na klase. Proletarijat kao nosilac borbenih parola i sila protiv kapitalizma, u zemljama gdje je nacionalno pitanje bilo riješeno, nasuprot nacionalizmu istakao je internacionalizam i istovjetnost interesa i dužnosti svih onih, koji rade, bilo u kojoj se zemlji nalazili. Da se odupre ovoj tezi proletarijata i spriječi solidarnost proletarijata raznih država, kapitalizam je potencirao nacionalizam i dao mu karakter jedne snage,

koja »po božjem predodređenju« ima da izvrši preporod čovječanstva. Tu se rodila teza o identifikaciji pojma naroda sa pojmom države (totalitarna država). Prema tome, ko bi ustao protivu države kao nosioca vlasti i sile, dok je u rukama kapitalizma, taj bi — po njegovom shvatanju — morao biti proglašen protivnikom naroda i narodnih aspiracija. Na liniji borbe tih dviju teza rodio se imperijalistički nacionalizam velikih naroda pod imenom fašizma. Kod malih naroda, koji — računajući sa svojom snagom — znadu da ne mogu bez opasnosti po vlastiti opstanak i slobodu biti zavojevači nad drugim narodima i njihovim državama, nije moguća pojava imperijalističkog nacionalizma sa fašističkom ideologijom u smislu njemačke i talijanske. Nakon rješenja nacionalnog pitanja kod njih, u smislu Macinijevih zahtjeva i nakon ostvarenja država, koje bi obuhvatile čitav njihov etnografski neprekinuti teritorij, mogla bi se kod njih nesmetano razvijati klasna borba, koja ne bi za druge narode predstavljala naročitu opasnost, bez obzira na izgled koja će društvena klasa odnijeti konačnu pobjedu. Stoga se nacionalizam malih potlačenih naroda nikad neće moći pretvoriti u onaj nacionalizam, koju i danas ispisuju ideolozi i protagonisti fašizma u Evropi.

Nacionalizam malih naroda je oslobodilački, Macinijevski, i ne ide za drugim, nego da se postigne oslobođenje, ujedinjenje i sloboda naroda kao živih i izgrađenih jedinica. »Osvajački nacionalizam se ne zadovoljava samo ujedinjenjem svih ljudi iste narodnosti u jednu čvrstu cjelinu, kaže E. Spektorski, nego teži i za tim da osvoji bilo kulturno, bilo politički i druge narodnosti. Imperijalizam je dobio toliki zamah da je francuski pisac Ernest Sielliere napravio čitav metafizički sistem. U Musolinijevoj državi se ne proglašuje mirna italietta, nego izazivajuća italienitta. Još je više u tom smislu uznemiravajuća popularna njemačka teorija, kojoj nije dovoljna samo totalitarna integracija svih Njemaca, nego je potrebna još i njihova ekspanzija, jer se Njemci smatraju »gospodskim narodom«, kojem je svjetska istorija dodijelila

vladavinu nad drugim narodima i dala im još pravo da potpuno unište one, koji bi ga ometali na njegovom trijumfalnom putu«. Mali narodi, koji bi pokušali da svom nacionalizmu dadu ovakve smjernice, došli bi u neizbježnu opasnost da u tom pokušaju iskopaju grob svojoj vlastitoj slobodi. Stoga pretpostavka da bi se nacionalizam malih naroda mogao pretvoriti u nacionalizam istog karaktera kao što je onaj kod velikih naroda, ne može zabrinjavati nikoga, zato što bi pokušaji malenih da pođu stopama njemačkog i talijanskog nacionalizma značili njihovo samoubijstvo.

II. IZMEĐU DVA NACIONALIZMA

Crnogorski nacionalizam se formirao između dva po nečemu njemu srodna, a po nečemu oprečna nacionalizma, hrvatskog i srpskog. Dok se proces crnogorskog kulturnog nacionalizma vršio paralelno sa hrvatskim zbog istovjetnosti porijekla, crkve, jezika i opće kulturne orijentacije i civilizacije, dotle se proces razvitka političkog nacionalizma razvijao uporedo sa srpskim zbog slične istorijske sudbine i naknadno stvorenog **z a j e d n i č k o g i m e n a i** zajedničkog neprijatelja. Sjedinjenjem uticaja formiranja oba ta nacionalizma i nalaženjem izvjesnog kompromisa između njih, formiran je crnogorski nacionalizam.

Vrijeme formiranja modernog hrvatskog i srpskog nacionalizma pada u XIX vijek. To je doba, u kojem su oba ova dva naroda, oslanjajući se na svoju prošlost i u njoj stečena istorijska prava i na svoje kulturne tekovine i životno pravo samostalnog opstanka i razvitka, stvorila svoj moderni nacionalizam. Isto tako, to je doba, u kojem je formiran crnogorski nacionalizam.

Nalazeći da je imao značajnih posljedica po formiranje crnogorskog srpski politički nacionalizam, mi ćemo prvo razmotriti one njegove značajke, koje su te posljedice

izazvale, obzirući se naročito na okolnosti, koje su pogodovele uspjehu njihovog uticaja.

U formiranju svakog nacionalizma dominantnu ulogu igraju dvije ideje: nacionalna i državna ideja. Težnje, koje hrane nacionalnu ideju svojim silama, to su težnje za kulturnim razvitkom i napretkom, to su težnje koje se smatraju rekvizitom kulturnog nacionalizma. One pak težnje, koje hrane državnu ideju, to je politička misao jednog nacionalno individualisanog naroda, misao posve političkog karaktera, to je upravo politički nacionalizam.

Proces formiranja kulturnog nacionalizma pojavljuje se kod svakog naroda, kod kojeg su ispunjeni potrebni uslovi za formiranje posebnog nacionaliteta. Međutim, proces formiranja političkog nacionalizma javlja se samo tada, kad je kulturni nacionalizam već stekao svoje glavne forme i karakteristike i ako dotični narod ješ nema svoje nacionalne države. Nosioći državne ideje mogu biti samo oni narodi, kod kojih su prethodno ispunjeni svi potrebni uslovi za konstatovanje postojanja posebnog nacionaliteta. Tako individualizirana narodna cjelina pojavljuje se kao subjekt, koji nosi svoju državnu ideju. Ostvarenje državne misli jednog naroda treba da znači trajno osiguranje njegovog daljeg individualnog i nesmetanog razvitka u društvu ostalih kulturnih i prosvijećenih naroda.

Govoreći o formiranju srpskog nacionalizma, mi imademo u vidu samo moderni srpski nacionalizam, koji se formirao u XIX vijeku.

Normalni put za ostvarenje jedne državne misli, jeste da dotični narod prethodno bude izgrađen kao posebna cjelina, pa da onda povede borbu za stvaranje vlastite države. Kod Srba je slučaj bio drugačiji. Oni su već u srednjem vijeku imali državu, pa pošto su ju izgubili i pali u ropstvo povelili su borbu za ostvarenje svoje državne misli, t. j. za obnovu izgubljene države. Moralno opravdanje ova njihova državna ideja nije nalazila u životnom pravu jednog već formiranog naroda, kod kojeg se budi svijest o posebnoj individualnosti i o pravu na samostalan život u slobodi, nego u istorijskom **pravu na obnovu Dušanovog**

carstva. Ovdje je državna ideja dobila prevagu nad nacionalnom, a to znači da je prevagnuo politički nad kulturnim nacionalizmom. Zato su postale glavne parole srpskog nacionalizma osveta Kosova i obnova Dušanovog carstva. Ideja osvete Kosova i obnove Dušanovog carstva osnovna je i glavna karakteristika srpskog nacionalizma do posljednjih ratova u prvoj četvrti ovoga vijeka.

Srpskom nacionalizmu bila je moralna podrška, sve do najnovijeg doba, kult o Dušanovom carstvu. Ma da se srpski naučnici i istorici (Stojan Novaković, Stanoje Stanojević, Konstantin Jireček i dr.) slažu u tome, da je srednjovjekovna srpska država, a naročito Dušanova bila takva, da se njom ne bi mogao ponositi niko i da je ona primjer, na kome se treba učiti potomstvo kako se ne smije raditi, ona je ipak u doba, kad je srpski narod robovao Turcima preko 500 godina, obavijena kultom sjaja, veličine i snage. Nesumnjivo, ona je bila za srpski narod najveći doživljaj u istoriji. Takvi doživljaji, ma kako gorki bili narodu, najteže se zaboravljaju. Trpeći teški jaram ropstva, srpskom narodu je u fantaziji zasjala pred očima uspomena na jednog srednjovjekovnog satrapa, koji je, po njegovom mišljenju, bio jedini kadar da svojom silom nemilosrdno skrši novog ugnjetača. Tada se nije ni mislilo ni moglo misliti na to, da je i Dušan bio ugnjetač; činilo se da je lakše nositi malo prije zbačeni jaram domaćeg, nego tek primljeni tuđeg gospodara; od dva zla birano je manje, a najvećem pritisku istavljena je misao o najvećoj moći, koju su Srbi ikad imali. Kult o Dušanovom carstvu važan je samo za proučavanje psihologije srpskog naroda, ali ne i istorije njegove. Stanoje Stanojević ovako prikazuje postanak toga kulta: »I što je dalje odmicalo vreme vlade cara Dušana u prošlost, sve više su se, kao što obično biva, zaboravljale rdave strane njegove vladavine, a sve su se više u uspomeni potomstva, koje je patilo i robovalo, isticale pozitivne strane njezine, sve su više sjaj i sila njegove države zanimale i zauzimale fantaziju naroda, koji je u ropstvu tavorio svoje dane. Slika cara Dušana i njegove države bivala je sve svetlija i draža, u koliko je

stanje srpskog naroda, i pod Turcima i docnije u Austriji, bivalo sve gore i sve teže. Onda je car Dušan postao simbol slave i snage srpskog naroda, a njegova država ideal, čije je ostvarenje smatrano zavetnom mišlju svih Srba« (»Car Dušan«, 5). Koliko je narodna fantazija uspjela u splijetanju vijenca slave oko Dušanove glave i države da odbjegne od stvarnosti, vidi se iz jednog fanatičnog velikosrpskog propagandnog članka, u kome stoji: »Njemu je trebalo carstvo: no ne carstvo kao proizvod bolesne i neuravnotežene ambicije, zavojevačke vizantijsko carstvo, već misionarsko, kao ujedinjena narodna snaga za nošenje jednog velikog ideala rase i pravoverja, koje se kod njega identifikovalo sa slavenstvom. Dušan je razumeo da se narodna slavenska misija na Balkanskom Poluostrvu mogla da učvrsti samo pod jednim uslovom — oslobođenjem od vizantijskog uticaja, vizantijske svešteničke jerarhije.« U tome monstruoznom članku dalje se kaže: »Do srži rasan, Dušan je (ime Dušan je arijsko i pominje se u Ramajani, knj. III. Rat na Cejlonu) spas Balkanskih Slovena kao nosića i čuvara drevne kulture vidio u svom carstvu. A carstvo kao i sve ostalo van njega i u njemu hteo je da potčini svojoj velikoj ideji, da stavi u službu svome velikom cilju, čuvanju istine i pravde« (Ilija Živančević: »Novom pokoljenju«, 1935). U ovoj formi kult Dušanovog carstva ulazi još uvijek kao riječ — sila u svojstvu faktora od prvostepene važnosti kod formiranja srpskog nacionalizma. Ovaj pojam kulta pretstavlja jednu živu, djelujuću silu, ma da je lišen svakog stvarnog potkrepljenja istinitošću sadržaja.

Da ne citiramo posve negativnu ocjenu Dušanovog doba i vladanja, koju je izrekao Stojan Novaković, upozorićemo na mišljenje eminentnog srpskog istoričara i nacionaliste, Stanoja Stanojevića. On kaže, da u prvo doba, za Dušanovog života i neposredno poslije njegove smrti, savremenici i njegovim i onima, koji su ih neposredno naslijedili, rezultati njegovog rada i njegove vlade nijesu izgledali ni malo sjajni ni primamljivi. Vlastela nije bila zadovoljna sa vladom Dušanovom, jer ju je on držao u

stezi. (Razlog zbog koga vlastela nije bila zadovoljna Dušanovom vladavinom nije bio samo taj, što je on svojim zakonodavstvom ograničio njena prava, dok je puk ostao skoro samo sa dužnostima, a bez ikakvih prava, nego i taj što su oni kao nosioci težnji ujedinjenih zemalja bili protivni njegovom centralizmu i ugušivanju svakog znaka individualne egzistencije njegovih zemalja. Op. p.). Sveštenstvo je u većini bilo nezadovoljno, zato što je on pogazio tradicije sv. Save i što je zbog toga raskinuo sa grčkom crkvom. Narod je bio ogorčen, jer su ratovi Dušanovi i troškovi oko njih tražili sredstva, koja su dobivana sve većim pritiskom feudalnog sistema na seljaka i pastira. Jedan pak srpski velikaš odmah iza Dušanove smrti okarakterisao je njegovo značenje ovim riječima: »Zaneo se visinom dostojanstva i veličinom vlasti toliko, da je ne samo gledao lakim očima na tuđe gradove, koji nisu bili njegovi, da je ne samo nepravednim mačem pljačkao one koji ga ničim nisu uvredili, da je ne samo opako lišavao grčkih sloboda i uprave ljude, koji su u njima odgojeni i odrasli, nego je nepravdu raširio i u oblast božansku, te je pogazio stare crkvene uredbe i grdno porušio i u oblast božansku, te je pogazio stare crkvene uredbe i grdno porušio od otaca ostavljene granice i počeo cepati i šeci kako je stigao, načinivši se kao neki nebeski sudija i zakonodavac, koji postavlja zakone ne tek zemaljskim, nego i božanskim stvarima, vršeći i u njima svoju volju.«

To i takvo Dušanovo carstvo narodna fantazija je obukla u sjaj veličine i sile, te ga postavila sebi za ideal, u koji su bile uprte oči sve dok god je nošen turski jaram ropstva.

Fridrih Niče bi rekao, da je ideal slabih i nemoćnih uvijek bio da postanu jači i moćniji od svojih ugnjetača. Srpski narod se u ropstvu uvjerio da svoju slobodu bi mogao kupiti snagom i oružjem cara Dušana, pa mu je pred očima kroz nekoliko vjekova sjala njegova kruna kao

nedostiživi ideal i kao jedino sredstvo iskupljenja iz teškog položaja.

Moderni srpski nacionalizam počeo se formirati u devetnaestom vijeku, kao i kod svih drugih naroda, u vrijeme kada su Srbi u Šumadiji dobili neke vrste nezavisnu državu, te je time bila ostvarena prva etapa njihove državne misli. To je dalo povoda bržem razvitku srpske narodne misli i formiranju srpskog kulturnog nacionalizma. Da se pripravi teren za širenje srpske, tek stvorene, države, potrebno je bilo da se utvrdi koji su sve krajevi naseljeni istim narodom i u kojima se govori istim jezikom. Tvorac kulturnog srpskog nacionalizma, Vuk Karadžić, mislio je da Srbi moraju biti »svi i svuda« gdje se govori »srpskim jezikom«. Karadžić je tvorac srpskog jezika, on ga je oglasio narodnim i uveo u književnost, te mu postepeno pribavio priznanje i udario osnovne temelje njegovom daljem razvitku. Glavna baza za razvitak političkog srpskog nacionalizma bio je kult Dušanovog carstva, a taj je kult bio sačuvan u Srbiji samo u crkvi i u narodnoj poeziji. Tu, u narodnoj poeziji, Karadžić je potražio materijal i za kulturni nacionalizam, te je sakupljanjem, objavljivanjem i proučavanjem narodnih umotvorina došao do uvjerenja i zaključka, da srpski narod imade svoju kulturu, svoj jezik, svoju istoriju, pa prema tome, i svoja, ne smo životna, nego i istorijska prava na samostalan život i opstanak u nezavisnoj državi. U »Kovčežiću za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona« on je napisao članak »Srbi svi i svuda«. U tom članku stoji i ovo: »Zaista se zna da Srbi sada žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka i između Dunava i Stare Planine) u Metohiji, u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandreje, u Slavoniji, u Hrvatskoj i turskoj i austrijskoj Krajini, u Dalmaciji i u svemu Adriatičkom primorju, gotovo od Trsta do Bojane. Zato u početku rekoh zaista se zna, jer se upravo ne zna, dokle Srba ima u Arnautojskoj i u Mačedoniji«. Vuk je na ovu tezu došao, jer

je vidio da se u pobrojanim, a nesrpskim krajevima, govori većinom štokavskom ijekavštinom. Zato je on ovo narječje proglasio srpskim jezikom, ma da kao takav on nije bio nikad primljen u Srbiji, nego se tamo ostalo kod štokavske ekavštine. Za njega su Hrvati bili samo oni, koji su još govorili čakavštinom, dok su kajkavci »predstavljali samo prelaz između Slovenaca i Srba«. Ova Karadžićeva tema, spojena sa kultom Dušanovog carstva, dala je poleta srpskoj državnoj i nacionalnoj misli po obnovljenju Srbije, te je pravac srpske državne i nacionalne politike upućen u pravcu prisajedinjenja svih onih zemalja, koje je on označio kao srpske. Ideal srpskih nacionalista postao je: ujedinjenje svih tih zemalja u jednu državu, koja bi zapravo značila obnovu Dušanovog carstva. Što je srpska država postajala samostalnija i veća, to je ova ideja dobivala sve većeg maha, dok nije došlo na dnevni red u Hrvatskoj pitanje priznanja Srba u hrvatskim zemljama za *p o s e b a n a r o d*, a njihovog jezika za srpski jezik. Još živi tragovi ilirskog pokreta, koji je napustio hrvatsko ime i za narod i za jezik, pogodovali su ovim nastojanjima Srba, koji su u Hrvatske i Ugarske zemlje bili našli utočišta pred navalama Turaka. Dok je njima bilo stalo da suzbiju hrvatsko ime i hrvatski naziv za jezik, dotle je hrvatska inteligencija pod uticajem ideja ilirskog pokreta bila pasivna sve dok se radilo o suzbijanju hrvatskog imena, a Srbi nijesu htjeli ni čuti o primanju ilirskog imena kao zajedničkog za sve Južne Slavene. Kasnije su se oni isto tako oduprli i prijemu jugoslovenskog imena kao zajedničkog za sve Srbe, Hrvate i Slovence, jer su istrajno tražili priznanje svoje posebne narodnosti i svog imena. Blagodareći njihovome otporu prema ilirstvu i jugoslovenstvu, nije došlo do uspjeha ni jednog ni drugog pokreta. Hrvati, koji su prihvatili štokavsku ijekavštinu i time se približili Srbima po jeziku; koji su zatim nudili u ilirskom pokretu i svoje ime za ljubav jedinstva svih Južnih Slavena, te tražili da se prihvati jedno nenarodno, tuđe ime, a zatim kasnije mjesto njega ime jugoslovensko, koje je izgledalo manje strano i nenarodno, morali su osjetiti

potrebu da odbrane do tada nebranjeno hrvatsko ime i hrvatski nacionalizam.

III. SUKOB NACIONALNIH IDEJA

Pojava Ante Starčevića ne znači drugo, nego podizanje jedne snažne i glasne riječi probuđenog, a ugroženog hrvatskog nacionalizma; riječi, koja ima kao živa djelujuća sila da okupi u jednu falangu sav hrvatski narod i da suzbije svaki uticaj, koji ide za tim, da hrvatska narodnost, hrvatsko ime, hrvatski jezik i hrvatska istorija budu zapostavljeni. Za uspjeh srpske državne misli pojava Ante Starčevića znači snažan udar u zemljama van Srbije. No, ako je uspjeh izostao, pretenzije su se sačuvale, samo tu sada više nije moglo da se govori o jugoslovenstvu, jer su ga Srbi naknadno usvojili istom pošto su dobili priznanje svoje narodnosti i jezika, kao o nacionalnoj ideji, jer ono nije bilo niti je moglo biti više smatrano nacionalnom, nego samo i jedino državnom idejom jugoslovenskih naroda.

Nas ovdje u prvome redu zanimaju Starčevići teorijski pogledi na pitanje otklanjanja smetnji formiranju hrvatskog nacionalizma, dok pitanje njegove terminologije, pitanje koje je zavelo mnoge srpske pisce na krive putove, a naročito Skerlića, kada je raspravljao o njegovu stavu i držanju prema Srbima, smatramo da je momentalno od sporednije važnosti. Želimo ukazati na teorijsku stranu njegovog raspravljanja o »Slavosrbima« kao naročitoj pasmini, koja smeta formiranju hrvatskog nacionalizma.

Starčevićovo držanje prema Srbima bilo je vrlo često predmetom krive, zlurade i tendenciozne interpretacije od strane mnogih pisaca i javnih radnika. Nama se čini da je do sada najvjernije njegovo gledanje na Srbe prikazao g. Dr. Mile Starčević u svojoj studiji »Dr. Ante Starčević i Srbi«.

»Svoje se teze o imenu Srb Starčević konzekventno drži i u drugim svojim, čisto političkim raspravama. Za njega su otada samo dva naroda na jugoistoku Evrope srodni Rusima: »to su Hrvat i Bugar«. »Srbija nije ništa drugo, nego Hrvatska kroz vjekove u povijesti i u pravu, a i danas u narodnosti«.

Ipak se je ona »rukovet Hrvata«, što se je doselila u tu pokrajinu, »kroz dvanaest vjekova na udarcu svih neprijateljskih živalja« ne samo održala, nego je »kroz vjekove kvasila i ukvasila susjedne narodnosti«. Sve historijske važnije ličnosti Stare Srbije njemu su ili čisti Hrvati ili »pohrvaćenici«. Stevan Dušan mu je na pr. »poslednji trag prejasne hrvatske dinastije Nemanjića, koji kroz vjekove i kao kraljevi vladahu istočno sjevernim pokrajinama Hrvatske«. Poslije njegove smrti — kaže Starčević — zavlada u tim zemljama nered, te nakon »preljuta komešanja« postade vladarom »Lazar Branković, pohrvaćenik, nu po svoj prilici nečiste krvi. S njim tuđi živalj nadjača u onim krajevima.« U bitci na Kosovu »Miloš Obilić pokaza se Hrvatom«... »Na mjesto *Lazara* dođe Stefan Branković, dok Turčinu rđa ne dodijala, te zemlju oko 1459 utjelovi carstvu«.

Jednak je dakako i onaj dio pasmine, koji je ostao pod turskom vlašću: on se ne može pomiriti s novim stanjem, ali sada više ne čini otvorene nered, kao u vrijeme narodne države, nego samo u »potaji« rovari, međutim »dok bi se to opazilo, ona moradijaše na sajam, ili pod mač, ili bježati ispod turske vlasti.« Tadanji historici zabilježiše, da Turci i u vrijeme primirja stalno robe hrvatske krajeve, ali »lako je opaziti« — kaže Starčević — »da ono ne bijahu pravi Turci ni njihova vojska, nego da bijaše ova pasmina, koja bi se podkrala kroz šume, izdavajući se za Turke... te nošnjom, jezikom, ukoliko ga imađoše, običajima, svim osim poštenja i junaštva, u istinu bijaše turska«.

To su u prvom redu oni, »koje su tuđinci takvima učinili«. U svakom narodu ima »čovječuljaka« — kaže

Starčević — koji su »brzi na čast i na novac«, pa ih svaki tuđinac može upotrijebiti za svoje svrhe; mora im samo dignuti glas u narodu, a oni mu za uzvrat »u svoje vrijeme zasuču i obmane narod tako, da on i sam u propast hrli. Kroz zadnjih 400 godina naći je ovakvih ljudi u svako doba naše povijesti«.

Uz takve ubraja Starčević i najveći dio tadanje hrvatske inteligencije, koji se udaljio od naroda, i za volju lagodna života »prilijepio« uz svoje službice, ne vodeći nikakva računa o dužnostima prema narodu. A to nije ni čudo, jer »kod nas je odgojenje takvo, da se njime odbijamo od posla, da svaku radnju smatramo sramotnom, da dobijemo želju za gospodstvom, volju za ugodno življenje. I, jer gospodstvo davaju tuđe ruke, nema načina za dočepati se ičesa, osim hvatajući se tuđinca, i to onoga koji ti daje, ili će ti dati«. U te spada takva inteligencija po ropskom odnosu, koji vlada između nje i vlastodržaca, po puzavosti pred tuđincem po strahu, da ju netko ne bi možda smatrao politički sumnjivom, koji ju strah čini spremnom na najgore zločinstvo protiv svoga vlastitog naroda. Prema takvima iz redova tadanje hrvatske inteligencije osjeća Starčević upravo fizičku odvratnost, on ih istovremeno i mrzi i prezire. To su ljudi, kojima je — kaže on — »nedostiživo ludo sve, što je izvan njihova trbuha i kese«... U njima je lična korist posve potisnula osjećaj dužnosti prema sredini iz koje su nikli. »Ako se sutra pokazuje Turčin, Francez itd. oni će biti za poturčenje, za pofrancezenje itd. Da bi ih plaćali Hrvati, oni bi bili i Hrvati«... »Oni nikad ne kažu, što hoće, što li neće, kod njih čovjek nikada ne zna, na čemu je.« Iza nekoliko decenija javnoga rada, promatrajući *izbliza* dvije-tri generacije tadanje hrvatske inteligencije, Starčević je mogao zaista opravdano doći do žalosne konstatacije: »Kod nas ne staja dobitnik golom sabljom narodu za vratom, nego pored naroda plemenita, hrabra, velika, jaka, staja ništeta kukavica«.

U tu »pasmínu« ubrojio je Starčević nosioce srpske državne i nacionalne ideje na tlu Hrvatske. Ali to nijesu bili samo Srbi po narodnosti, nego Slavosrbi po karakteru i moralu.

IV. VJEKovi ČINE SVOJE

Pitanjem utvrđenja tačnosti ili netačnosti jednoga suda još nije iscrpljeno pitanje njegove praktične vrijednosti. Suvišna su sva raspravljanja o tome da li je Starčević imao pravo i da li je svoj sud o Srbima zasnivao na realnim činjenicama, jer je taj sud, bez obzira na to, važan kao faktor, koji je doprinio formiranju hrvatskog nacionalizma. Mogli bi se mi zapitati šta bi se dogodilo da se Starčević nije pojavio sa svojom teorijom o hrvatskom nacionalizmu i o Slavosrbima. Nema sumnje da bi u tom slučaju moralo da se zbude jedno od ovo dvoje: ili bi ilirski, odnosno njegov nasljednik jugoslavenski, pokret politički uspio i doveo do ostvarenja ilirske, odnosno jugoslavenske države, ili bi pak mnogo kasnije došlo do pojave jednog istovjetnog Starčevića, koji bi nesumnjivo izazvao jake potrese i poremećaje u toj novoj državi. Ako bi u toj državi Hrvati bili manjina, njihova nacionalna individualnost bi postepeno iščezavala, dok se ne bi probudila kod njih svijest o posebnoj nacionalnosti. Ako bi pak bili većina, njihova nacionalnost bila bi, znatnim primjesama anacionalnog elementa, rasplinuta i oslabljena do te mjere, da se ne bi moglo govoriti i jednom homogenom hrvatskom narodu. Nastupanje tih posljedica spriječila je Starčevićeva pojava. Ali na njegovu pojavu ne treba gledati kao na slučajnost. Ona je bila djelo istorijske nužde onoga vremena. Vještačko stvaranje nacionalizma redovno je praćeno neuspjesima. Ti neuspjesi pratili su i sve one ideologe ilirskog i jugoslavenskog pokreta, koji su mislili da pod tim imenima mogu formirati jedan novi nacionalizam.

Razlika između srpskog i hrvatskog nacionalizma u njihovoj izgradnji došla je otud što je izgradnja srpskog vršena u znaku borbe za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u nezavisnu državu upotrebom oružane sile, a hrvatskog u znaku borbe za očuvanje državno-pravnih tekovina protivu presizanja drugih država upotrebom zakona i ugovora, te pozivom na legalnost sredstvom kulturne odbrane historijskog prava i suvereniteta narodnog. Tamo gdje je morao da se gaji kult sile, izostajali su obziri na kulturna sredstva, a tamo gdje je trebalo braniti princip civilizacije i zakonitosti izgradnja nacionalizma je vršena u skladu sa kulturnim razvitkom i u utakmici na tom polju. Tuđinska vlast je kod srpskog naroda, dok joj je robovao, uništila klasnu razdjelu na taj način što je stvorila podjel-u društva po svom shvatanju i interesu na dvoje: na raju i na gospodare. Gospodari su bili Turci bez obzira da li poturčenjaci ili Osmanlije, tako da su svi nepoturčeni Srbi, koji su ostali kao jedini nosioci srpske državne i nacionalne misli, postali robovi, jedan podvlašćeni stalež. Svojoj klasnoj podčinjenosti oni su našli oduška u borbi za ostvarenje svojih nacionalnih ideala protivu tuđinske vlasti. Kod Hrvata je bio drugi slučaj. Sačuvavši svoju nacionalnu državu, oni su sačuvali i klasnu podvojenost u njoj. Tako je došlo i do pokreta klasnog karaktera (Malija Gubec), odvojeno od pokreta za odbranu državno-pravnih osnova Hrvatske i za uzdizanje hrvatskog nacionalizma na viši nivo.

Kao što je Karadžić smatrao i govorio da ne postoje Hrvati, osim onamo gdje se govori čakavski, a to je jedan brojno posve neznan dio prema cjelini hrvatskog naroda, tako je Starčević pozivom na istoriju i kulturu, kako ih je on znao i prosuđavio, došao do zaključka da ne postoje Srbi kao poseban narod, nego samo kao mješavina Hrvata sa neslavenskim ili od Slavenstva odrođenim elementom i to u vrlo neznatnom broju. Kad bi se htjelo prosuditi ko je učinio veću nepravdu: Starčević Srbima ili Karadžić Hrvatima, nesumnjivo bi za Starčevićev sud našli više opravdanja. Karadžić je svoj zaključak zasnivao na

činjenici da postoji srpski jezik, pa prema tome i srpski narod svuda gdje se govori tim jezikom. A taj jezik bio je baš hrvatski, a njim se u Srbiji nije govorilo ni tada kao ni danas. Karadžić ga je donio iz Hercegovine u Srbiju, ali nije uspio da ga tu uvede u život. Starčević je ne samo na temelju jezika, koji nije dovoljan dokaz za utvrđenje jedinstva i cjeline jednog naroda, nego i na temelju čitave istorije, kulture, religije, narodnog pogleda na svijet, geopolitičkog položaja i narodne žive volje stvorio svoje zaključke.

Mi vidimo da oštrica Starčevićevog pera nije uperena protivu onih Srba, koji su živjeli izvan etnografskih granica Hrvatske, koliko protivu Slavosrba u samoj Hrvatskoj, koja je bila njihova domovina. U koliko je on udario i na Srbe izvan Hrvatske, to dolazi otud što je on nesumnjivo htio u interesu samoodbrane hrvatskog narodnog i državnog individualiteta, da Slavosrbima ubije svaku nadu i povod za pomisao, da bi mogli naći oslonca kod Srba izvan Hrvatske pri davanju svog aktivnog ili pasivnog otpora izgradnji hrvatskog nacionalizma. Njegovi Slavosrbi su renegati, sa hrvatskog gledišta, kao što su bili poturčenjaci renegati, sa crnogorskog gledišta. On nalazi da Slavosrbi predstavljaju jednu posebnu pasminu, ali ne i narod. Po svojim političkim smjernicama oni se protive formiranju hrvatskog nacionalizma i samostalne hrvatske države. Po svojoj brojnoj snazi oni su nesposobni da hrvatskoj državnoj i nacionalnoj misli suprotstave neku drugu, svoju nacionalnu i državnu misao, jer ne žive u kompaktnoj zajednici i na svom neprekinutom etnografskom teritoriju. Stoga oni suprotstavljaju hrvatskoj nacionalnoj državnoj misli jednu vještački konstruisanu misao, čije bi ostvarenje za njih značilo pobjedu njihove koncepcije nad hrvatskom.

Zar Njegoš nije vršio također, kao i Starčević, obračun sa svojim Slavosrbima? Veliki dio »Gorskog vijenca« grmi strašnim prokletstvom na izdajnike, na one kojima izgradnja vlastite države, kao najsigurnije garancije za očuvanje narodnog individualiteta u slobodi, nije bila

svetinja i koji su toj zajedničkoj svetinji pretpostavljali svoje posebne interese, bilo iz slabosti prema ličnom uživanju, bilo od straha, bilo pak iz neuvidavnosti ili političke nezodrelosti. Dok je Starčević udario i zadnji kamen temeljac zgradi hrvatskog nacionalizma, **pod pravim imenom**, te mu odredio smjer formiranja i dalje izgradnje u budućnosti, dotle je Njegoš udario sve temeljne kamene crnogorskom nacionalizmu, ali **ne pod pravim imenom**, te ostavio otvorena vrata na sve strane za njegovo dalje formiranje i razvijanje. To krivo ime biće kasnije glavni uzrok nerazlikovanju, hotimičnom i nehotimičnom, crnogorskog od srpskog nacionalizma. Tek onda kada nastane realna opasnost po crnogorski nacionalizam, dr. Sekula Drljević će ukazati jednim sjajnim primjerom na razliku, koja postoji i koja se mora imati u vidu, razliku između crnogorskog i srpskog naroda.

Dr. S. Drljević postavlja pitanje da li je vrijeme krivo tome, da su se Srbi i Crnogorci razjedinili. »Dabome, da ko drugi! — kaže on. — Omnia quae fiunt, fiunt in tempore. Logičnim dedukcijama u tom pravcu juriste dolaze do pojma: praescriptio longissimi temporis. Sve što se putem te preskripcije stekne juristički je nesporno, a sve što je juristički nesporno jako je. Bar je toliko jako, da se bez većih bolova ne može poništiti. Ne mislim ovim reći, da su tvorevine praescriptionis longissimi temporis vječne, jer je vječnost samo privilegium Božanstva, ali sam rekao i ponavljam, da mogu promijeniti svoga vlasnika sine iusto titulo et bona fide opet samo praescriptione longissimi temporis. Jest: »Vrijeme gradi niz kotare kule, vrijeme gradi, vrijeme razgrađuje«. Što stvore vjekovi to mogu samo vjekovi uništiti. Ali ako dođe udbinski dizdar i popali u kotare kule, šta mu mogu vjekovi, pitaće me neko. Čujte odgovor! Vjekovi će ga grdno kazniti, zapaliće mu njegove dvore u Udbini: »Pali, žari, udbinski dizdaru, red će doći i na tvoje dvore!«

»Zar nijeste nikada čuli tu poruku vjekova udbinskom dizdaru, ili možda zaludu preživljujete doslovno ispunjenje te poruke? Da, gospodo, ništa na svijetu nije

tvorevina jednoga dana, niti je išta na svijetu srušeno u jednom danu. Svi naši sukobi rezultiraju iz gvozdenog otpora vjekova«...

»Zar ideal tih vjekova, o Čijem nam otporu govoriš može negledati svoj trijumf u danu današnjem? Zar ovaj dan nije pravedna nagrada krvavih napora tih istih vjekova? Zar kolijevka Nemanjića, otadžbina Balšića, Crnojevića i Petrovića, zar domovina Baja Pivljanina, Vuka Mandušića i svih ostalih iz onog divnog Vijenca besmrtnika ne bi majka ove političke ideje, koja tako pobjedonosno dominira današnjim danom? Ili je možda vidoviti pogled Draška od Mletaka toliko obnevidio, da ne poznaje čedo rođeno? — Ja osjećam, da svi na mene upućujete ta i slična pitanja kada vam govorim o otporu vjekova«.

»I ako sam svjestan težine dužnosti, koju primam na sebe priznajući se obveznim dati odgovor na ta pitanja, ja sam ipak na njima blagodaran. Odgovoriti na ta pitanja znači govoriti o onome, što je u današnjem vremenu najteže, ali i najpotrebnije, znači govoriti o psihologiju čitavog jugoslavenskog problema«.

»Da počnem sa onim posljednjim pitanjem od malo čas postavljenim. Zar je vidoviti pogled Draška od Mletaka toliko obnevidio, da ne poznaje čedo rođeno, pitali ste me vi. Kako je moguće, da Ivo Crnojević trže nož na svoga sina Maksima, pitam vas ja. Ko je kriv? Da li Ivin oslabljeli vid ili Maksimov promijenjeni lik? Kriv je Maksimov promijenjeni lik«.

»Pa ko je od nas Ivan a ko je Maksim, pitat ćete me vi. Čini mi se obojica i Ivan i Maksim u jedan isti mah. Razdvojili smo se davno, i od onoga našega nevoljnog rastanka do današnjega toliko željkovanog sastanka болоvali smo na svoj način svi. Jedni smo болоvali ropstvo sopstveno, drugi smo slobodovali krvavu slobodu i болоvali ropstvo brata svog. Jednom je ropstvo prošaralo lik, drugom je vječna borba za slobodu dala novi lik. Vjekovi nejednakog života svakoga od nas dali su nam nejednake mentalne sklopove«.

»Da li je tačno to? Da li su pogled na svijet, na društvo, na državu, na religiju, na moral, oni Srbijanaca i oni Crnogoraca zbilja toliko različiti, da se može govoriti o njima kao raznorodnim? Da li junaci »Gorskog vijenca« zbilja nemaju ničega zajedničkoga, ili zar imaju tako malo zajedničkoga sa junacima »Koštane« Bore Stankovića? Zar bi nemoguće bilo prve zamisliti u postojbini drugih i obratno? Ja mislim, da bi takva zamjena bila nemoguća. Ko hoće protivno da tvrdi, mora mi prvo nešto rastumačiti«.

»Nije jedan profesor srbijanski i vojvođanski postao poznat po tome, što je mnogo i sa mnogo truda pisao o »Gorskom vijencu«. Neki od njih sa gordošću slušali su sud drugih o sebi, da su dobri poznavaoi toga remeka, koji stoji bez takmaca u jugoslavenskoj literaturi. Jedan od tih profesora koji doduše uživa kod nas reputaciju najboljeg poznavaoa filozofije, otišao je tako daleko, da je proglasio svoje poglede na filozofsku stranu »Gorskog vijenca« kao potonju riječ o filozofiji Lovćenskog Genija, i ako je već sa prvih nekoliko rečenica svojih izlaganja nesumnjivo dokazao, da nije razumio ne samo »Gorski vijenac« nego ni njegovu posvetu »Prahu oca Srbije«. U poznatim stihovima:

Iz grmena velikoga lafu izać trudno nije:

U velikim narodima geniju se gnjezdo vije,

Ovdje mu je po gotovu materijal k slavnom djelu

I trijumfa dični vijenac, da mu krase glavu smjelu.

našao je naš »filozof« negaciju mogućnosti genija u malom narodu, i ako Vladika odmah u stihovima, koji neposredno prethode citiranima, ubraja Karađorda, bez ikakve rezerve, među osam genija, zbog kojih prema njegovim ritterskim pogledima na svijet i život treba devetnaesti vijek da bude »era strašna ljudskijema koljenima«.

»I ako Vladika vidi u Milošu Obiliću »vojinstveni genij svemogućić«, i ako svoj poznati testamenat počinje onim snažnim izrazom svijesti o sopstvenoj genijalnosti, od koga nije jači ni onaj Danteov, kada ga primaju u paklu, zajedno sa Virgilom, kao ravnopravne u društvo

najveći pjesnici staroga vjeka s Omirom na čelu, ni onaj Ovidijev: »In genio peru Naso poeta meo«, pa ni poznati stihovi Hajneovi slične sadržine, ipak naš profesor predaje i dalje svojim đacima na univerzitetu, da Lovčenski Genij poriče mogućnost genija u malom narodu«.

»Šta je to kod Vladike Rada, zbog čega ga tako učeni Srbi Necnogorci ne mogu razumjeti? Vladika Rade je pjesnik crnogorskog riterstva i crnogorske religije, on je crnogorski i Šekspir i Dante. On se ne može razumjeti bez osjećanja, on se može samo osjećati sa razumjevanjem. U tome leži uzrok, radi koga ga potpuno razumiju crnogorski seljaci, koji žive u tradicijama toga istoga riterstva i te iste religije, a skoro potpuno ne razumiju profesori, za koje su te tradicije strane. Samo profesori, potpuno strani tim tradicijama, mogli su doći na čudnovatu misao, da u našem Vladici nađu nekakvog preteču poznatog Darwinovog učenja o postanku specija«.

»U tome sukobu vjekova sa političkim koncepcijama ovoga današnjega dana ja vidim otkrivenu tajnu naših današnjih sukoba« (Obrana đenerala Vešovića 14. I 1921).

Eto, kada je dr. Drljević rekao ono što je trebalo reći čitavu stotinu godina ranije, ili bar onda kada je i Starčević formiranje hrvatskog nacionalizma povratio na pravi put!

Ako bi pretpostavili da je Starčević sa onom svojom vehementnošću ustao u odbranu hrvatskog nacionalizma, ali pod ilirskim ili jugoslavenskim imenom, kao što su slično učinili Vladika Rade i Kralj Nikola u svojim pjesničkim djelima, šta bi se sa Hrvatskom kasnije dogodilo? Hrvati, bez sumnje, kao jedan realno postojeći narodni individualitet, ne bi prestali osjećati i proživljavati tu svoju nacionalnost, ali bi ona bila pod tuđim imenom, pod istim onim, koje su i drugi prihvatili bilo ranije ili kasnije. Formalno Hrvati bi pripadali jednoj nehomogenoj skupini naroda, u kojoj bi predstavljali sasama posebnu, ali nedovoljno individualiziranu cjelinu. Ako bi oni u toj skupini bili jači, nema sumnje, njihov bi se nacionalizam i dalje formirao, ali uz suradnju jednog srazmjerno velikog broja

Slavosrba, faktičkih pripadnika druge nacionalnosti, koji bi na to formiranje vršili negativan i destruktivan uticaj. Ali ako bi oni u toj skupini bili nejači, onda bi njihov nacionalizam bio ugušivan, a prema ideji konstruisanog nacionalizma bila bi njihova ideja, iako nemoćna da se do kraja odupre, prema državnoj cjelini posve slavosrpska u Starčevićevom smislu. Desilo bi se sa Hrvatima, da je Starčević ustao u odbranu hrvatskog nacionalizma pod tuđim imenom, isto ono što se desilo sa Crnom Gorom nakon »obnove Dušanovog carstva«, a da se to desilo, značilo bi da bi formiranje hrvatskog nacionalizma moralo da se vrati u početnu fazu, u fazu dokazivanja da postoji poseban hrvatski narodni individualitet, sa svojom istorijom i kulturom.

No, ali ovo dokazivanje postojanja jednog narodnog individualiteta ne znači samo konstatovanje tek nastalih onih činjenica, kojima se utvrđuje postojanje naroda kao posebne cjeline, već ponavljanje tih odavno izrečenih konstatacija o postojanju još ranije zapaženih činjenica, koje su dokaz o posebnosti jednog narodnog individualiteta.

V. ČAHURE SRPSKOG NACIONALIZMA

Općenito se priznaje da su srpsku narodnu i državnu misao kroz čitave vjekove ropstva očuvali **narodna pjesma i crkva**. A i narodnu pjesmu i crkvu, dok su Srbi robovali, samo u nešto **drugačijem smislu**, sačuvala je slobodna Crna Gora; dakle, ona je sačuvala čahure, u kojima je bila pohranjena srpska narodna i državna misao za vrijeme dok su njihovom zemljom vladali Turci. Šta bi se sa tom mišlju dogodilo, da je Crna Gora zbacila srpsko ime, da je napustila pravoslavnu crkvu, i vratila se crkvi svojih pradjedova? Da je to učinila, za nju samu bilo bi od značaja samo utoliko, što se nikad nebi kasnije pojavilo, ne samo tvrdnje, nego ni sumnje da ona nije poseban nacionalni individualitet. Prenoseći tovar bijele krede preko opasne bujice i kroz neprehodno granje, ona je od

okrznutog praha sa tog tuđeg tovara ostala posuta po svojem crvenom, purpurnom ogrtaču, da su ju nakon prelaza na drugu obalu ropstva jedva prepoznali, a u koliko su ju i prepoznali, zatajili su to i proglasili ju pripadnicom plemena sa bijelom opravom, a ne sa crvenom. A njoj je trebalo samo da strese tuđi prah sa sebe, pa da opet zablista u sjaju svog purpurnog ogrtača. Crna Gora je prenosila teško breme nacionalizma srpskog naroda s jedne obale njegovog ropstva na drugu, s jednog kopna na drugo kopno slobode; prenosila ga i njim se naprašila tako, da spolja viđena izgleda istobojna sa tim narodom, čiji je nacionalizam sačuvala. Ali ispod te nepričvršćene boje neizbljednula stoji vjekovima boja toga naroda, karakter njegovog nacionalizma.

Srpska narodna poezija predstavlja dokumenat o jednom narodu, koji se u njemu nigdje ne prikazuje kao jedna formirana i individualisana cjelina sa jasno izraženom voljom i određenim htjenjima. Na jednom mjestu u narodnoj poeziji izbija žudnja za obnovom Dušanovog carstva, na drugom za osvetom Kosova, na trećem za nebeskim carstvom, na četvrtom za oslobođenjem od tuđinskog jarma, na petom za oslobođenjem od svakog jarma, na šestom itd. Ovako različite žudnje u narodnu poeziju nije unosio ni jedan cjelovit narod niti pak jedan izdvojen stalež, već pojedinci ili čitavi manje ili više diferencirani staleži: plemići, sveštenici, seljaci, ratnici itd. Zbog toga je narodna poezija kao cjelina dobila karakter dokumenta o jednom narodu, koji se u njemu ne pojavljuje kao posebna i izgrađena individualnost.

Ma da je ognjište narodne poezije, uglavnom, tromeđa: Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, ipak bi bilo moguće izdvojiti sve one pjesme, koje su nastale u Crnoj Gori, i razlikovati ih od ostalih. Kosovski ciklus, na pr. pa i onaj o Marka Kraljevića, ne bi mogao da se smjesti svojim postankom u cijelosti u oblast Crne Gore. Njegoš o Kosovskoj tragediji imade sasvim različito mišljenje od narodnog pjesnika, a Marka Kraljevića podcjenjuje i kao čovjeka, i kao junaka, i kao patriotu. Narodna pjesma

blagosivlja kosovske junake okupljene na večeri uoči bitke, a Njegoš ih sve proklinje i kaže:

Kud ta sreća da grdne glavare
Sve potrova i trag im utrije,
Sam da Miloš osta na srijedi
Su obadva svoja pobratima!

Lazar u pjesmi narodnog pjesnika opredjeljuje se za nebesko, a Njegoš je za zemaljsko carstvo; Majka Jugovića umire od bola, jer više **ne može** da izdrži žalost za svojom djecom, a Njegoševa sestra Batrićeva umire hotimično jer **neće** da trpi sramotu što Crnogorci ne ginu za svoju slobodu i ne ustanu da pokolju svoje Slavosrbe — poturčenjake. To su opreke između Njegoša i narodnog pjesnika. Dakle, srpski nacionalizam narodnog pjesnika nije uvijek isti kao i onaj Njegošev.

Crnogorska hrišćanska crkva bila je samostalna. Ona je najviše zaslužna za stvaranje crnogorske države. Ali ta crkva, kako je utvrdio i pravoslavni episkop dr. Nikolaj Velimirović, nije bila ne samo pravoslavna, nego ni hrišćanska u potpunosti. Ona je propovijedala crnogorsku religiju, religiju heroizma, bila je za otpor, u čemu se razlikuje od hrišćanstva. Crnogorska crkva je samo po imenu bila istočno — pravoslavna. Ona je to morala ostati zbog zavisnosti Crne Gore od Rusije i zbog njenih nada, koje je polagala u Rusiju. Da je crnogorska crkva prišla katoličkoj, kao što je bilo pokušaja, da se to učini, nesumnjivo je da bi interes Rusije za Crnu Goru znatno opao, a Crnogorci nikad ne bi mogli postati disciplinovani katolici. Oni su previše cijenili svoju ličnu slobodu i nezavisnost, da bi mogli priznati primat katoličke crkve i njenu disciplinu i organizaciju. Oni nijesu ostali vjerni disciplini i propisima ni pravoslavne crkve, koja je bila manje dogmatska, a još teže bi to mogli ostati prema katoličkoj, koja je u svakom pogledu bila stroža i dogmatski izrađenija. Zbog svega toga crnogorska pravoslavna crkva stvarno nije bila nosilac i čuvar srpske, nego crnogorske državne

misli, ali **pod srpskim imenom**. Njenom zaslugom ova je misao ostvarena i u jednom i u drugom smislu.

Dušanovu srpsku državnu ideju donijeli su u Crnu Goru pokosovski uskoci, a očuvala se u jednom dijelu narodne poezije. Crna Gora ju je prihvatila zato što je sebe smatrala jedinom bazom, koja može poslužiti kao osnov za stvaranje jedne nove države, na novim osnovima i sa novim uređenjem u kojoj bi našli utočišta svi tada od Turaka porobljeni narodi. To je kod Crnogoraca bila ideja, koja se suprotstavlja srpskoj državnoj ideji. Kada je poslije nekoliko vjekova došlo do obnove Srbije, tada se pojavila crnogorskoj državnoj ideji jedna konkurentna ideja. Ali po crnogorsku državnost od nje nije bilo opasnosti, jer se Srbija i Crna Gora nijesu dodirivale granicama sve do 1912.

Starčević se trebao pojaviti u Crnoj Gori i 1912 za vrijeme balkanskog rata, kada je nestalo onog turskog pojasa, koji je razdvajao Srbiju i Crnu Goru. Međutim, tada su političku pobjedu u Crnoj Gori odnosili njeni Slavosrbi, ali oni od njih, kod kojih su pobijedili viši etički motivi nad osjećanjem vlastitog nacionalizma. Kod njih je u sudbonosnim trenucima i na jednoj prekretnici u povijesti Crne Gore bilo premalo nacionalnog egoizma. Oni su učinili ono što je spriječio Starčević da učine Ilirci ili Jugoslaveni kod Hrvata: zadržali su u svojoj misli srpsko ime i time, makar i nehotično, postali trudbenici na njivi srpskog nacionalizma, odnosno srpske nacionalne i državne misli.

VI. SMISAO SRPSKOG NACIONALIZMA

Nosioci i ideolozi srpske narodne misli smatraju da ta misao još ni do danas nije ostvarena. Zbog toga, po njihovom mišljenju još uvijek postoji »problem Srpstva«. Taj problem srpski književnik i kulturni radnik Siniša Kordić (datum: 1928!) ovako predstavlja: »I pre nego što bih ma šta rekao o problemu Srpstva koji se danas nameće

prvo nama Srbima, pa onda celom svetu, moram reći da je problem samo zato što smo ga mi Srbi postavili kao problem umesto da ga postavimo kao izbor prave snage i pravog smisla za prava dela. I ono što treba prvo videti to je sadržina toga problema koja mora biti usko vezana za osnovne kvalitete Srba kao nečega što postoji. U svim pesmama narod je otkrio samo obim svoga kruga, obim svojih mogućnosti, i zbog toga se ona ne može tretirati kao nešto što je savršeno i gotovo, pa prema tome ni osnova za budući život, jer mi samo vidimo periferiju toga kruga.

Mi smo kroz našu narodnu poeziju otkrili i pokazali svoju dušu i svijest, a po broju žrtava naša istorija pokazuje samo naše mogućnosti. Otuda je problem naše stvarnosti pravi i jedini problem Srpstva: »I cio problem Srpstva je u tome, što građani Srpstva ne vide realnost legendarnosti svoga naroda i prisvajaju je kao takvu, i ako ju je u stvari nemoguće kao takvu prisvojiti, jar bi je u tom slučaju i sam narod prisvojio. Onoga dana kad građani Srpstva budu otkrili realnost svoje legendarne istorije, narodna istorija će prestati biti samo obim snage našega duha i postaće ispunjen krug — izvor snage za prava dela za koja smo predodređeni. Tada će nestati problem Srpstva a s njim i problema Hrvatskog, Slovenačkog, pa i Bugarskog. Jer, ako čovek dublje stvari posmatra i vidi, otkriće, recimo, u ponašanju bugarskog plemena prema Srbima osustvo svake savesti. Pred neotkrivenom realnošću Srpstva Bugare i ne može gristi savest za počinjena nedela prema Srbima, jer je samo realnost, suština nečega, nešto sveto. Kad Srbi steknu realnost, svoje istorije, to jest sebe, Bugari će steći savest u odnosu prema Srbima. Tek onda će se moći stvoriti od malobrojnog Srpskog naroda veliki i mnogobrojni narod. Dakle, problem Srpstva je u prvom redu **kulturni problem**, ako se tako može reći: **to je problem građanski i državni u najlepšem smislu reci, a ne plemensko-politički kako se često na izgled manifestuje**« (»Preteča«, br. 3, 1928).

Kako vidimo, problem Srpstva, je po Kordiću, danas samo kulturni, a ne više politički problem. Politički nije zato što je »Dušanovo carstvo obnovljeno, a Kosovo osvećeno«. Kulturni je za to što u Dušanovom carstvu treba da bude otkrivena srpska istorija i kultura, da bi se srpskom narodu privoljeli i drugi slavenski narodi na Balkanu, te da zajedno s njim stvore jedan veliki srpski narod. Ove pretenzije srpskog nacionalizma, i kad su bile sakrivene ili maskirane, mogle su se uvijek opaziti, ali ovdje ih je Kordić sasvim jasno izložio. Ovakva teza ugrožava sve slavenske nacionalizme na Balkanu, pa je razumljivo da su se morale pojaviti i vidnije istaći njene oponente kao protivteze. Samo, ove protivteze, javljaju se danas ne samo kao kulturni, nego i kao politički nacionalizmi.

Razumljivo je, da Crna Gora ne gleda i ne može gledati na problem Srpstva, onako kao Kordić i njegovi sumljenici. Ona sa svoje strane tome problemu istavlja svoj problem. Danas ona nastoji da zadrži svoje historijsko ime i da srpskom nacionalizmu suprotstavi svoj **vlastiti nacionalizam**.

Osim »problema Srpstva« kako ga shvata Kordić, postoji još u istoj perspektivi kulturnog srpskog nacionalizma i »tragedija Srpstva«. Razvijajući svoju tezu o »tragediji Srpstva« Miloš Crnjanski nalazi da »u bližoj prošlosti našeg naroda, tokom XIX veka nigde i ništa se ne može uporediti sa gorkim i tragičnim radom srpstva. Ne mora se biti Srbin — kaže on — dovoljno je biti čestit, pa da se to prizna. Srpstvo je radilo na svom vaskrsu istrajno, pečalbarski, puno idealizma i strogog morala svih srpskih slojeva koji su se bavili ili zanosili narodnim poslovima i koji su se paštali **da srpstvo oslobode za srpstvo, a ne za babino zdravlje**, da ga spasu, okupe i sjedine«. Priča dalje Crnjanski kako su se borili od pojedinaca društvenih viših i nižih slojeva »vojnika, trgovaca, sitnog sveta, do kalfi i šegrta, do najsiromašnijeg strašcara za srpstvo, za bolje dane srpstva«. I to gdje? — »Srpstvo je radilo na svom vaskrsu istrajno ne samo u srpskim kneževinama Crnoj Gori i Srbiji, nego i u turskim

krajevima, srpski čovek bosanski i hercegovački, i primorjem, u hrvatskim i vojvođanskim varošima i varošicama je neprekidni napor i patnja« za vaskrs srpstva.

Evo gdje se sada Miloš Crnjanski identifikuje u tezi o srpstvu i o Velikoj Srbiji sa Krstom Cicvarićem, koji smatra **da je 1918 trebalo obrazovati Veliku Srbiju**, pa se nebi nikad pojavila oponenta nacionalnoj državnoj ideji Srba! Evo u čemu on vidi tragediju srpstva što se u imenu nove države »izjednačilo dobrovoljno sa hrvatstvom i slovenaštvom«. Trebalo je, kaže Crnjanski, usvojiti »pruski metod«. »Kad se u nas kaže Pruska onda se misli da to znači čizma, ali, po našem mišljenju, to je tvorac, moralni tvorac i realni izvršitelj onog što je bilo najbolje u doba ujedinjenja nemačkog naroda«. Koja je snaga trebala da odigra ulogu pruske čizme po Crnjanskome? — On odlučno kaže: srpska! »Ne samo vojnička, nego i politička, a još više kulturna i socijalna snaga srpstva, bila je apsolutno stvaralačka. Ona je to i sada. Treba raditi na tome da se svest o tome vrati i da se mnogo štošta uvidi«. O kakvoj to srpskoj snazi govori Crnjanski? — »Kad kažem srpska, ja ne mislim samo na vrednost vojničkih crta, nego i još više na prevashodne crte srpske pri stvaranju zajednice, na društvene snage srpstva u seljaku, u kaputašu, u malom čoveku, pri stvaranju zanatlijsva i školovanih staleža. Da bi srpski elemenat, na dobro ove države, opet bio snažan kao što je to bio nekad, nikakva mu pomoć sem povratka svome, nije potrebna, čak ni »bratska«. Tihim radom, vrlo jednostavnim taj elemenat treba da se opomene, obavesti, i bez ikakvih perturbacija on bi mogao da učini da u nas otpočne jedna nova epoha«. Crnjanski nalazi da ovoj ideji srpstva stoji danas na putu ideja hrvatstva, pa naglašuje da srpstvu do izgradnje vlastite države nije potrebna nikakva pomoć, **pa ni bratska**, tj. hrvatska, već jedino »povratak« svome. Srpstvo je, po njegovom mišljenju, učinilo jednu veliku grešku: »U političkim stvarima srpskih partija, pri slomu Austrije, slaba tačka je odsustvo egoizma, principa da se od svoga ništa ne daje ako se ne dobija. Srazmerno lako, njima je brzo

nametnuto mišljenje da je sve Sto se radi korisno po njih, a od druge strane žrtva. Stvorena je čitava skala imetka koji je bajagi druga strana (hrvatska, op. p.) unosila u brak, dok je ustvari tu srpska strana i te kako mogla da pozivi, i bez toga«. Evo šta je to, po Crnjanskome, što su Hrvati »unijeli u brak« kao »druga strana«: »Zasebne velike književnosti, industrije (sve same provincijske laži), prošlosti još malo pa značajnije od engleskog parlamenta, kulture (ah, te kulture) sve su to bile parole koje su skupo plaćene sa srpske strane«.

»Ali znam — kaže Crnjanski — da je srpstvo pošto je vekovima bilo na pragu jedne vanredne Srbije*) i da je zastalo naivno i neumešno pred problemom frankovluka«. Crnjanskome se čini da se »vrše pljuvanja na srpstvo, pljuvanja«, pa se — identifikujući frankovluk sa hrvatstvom, — pita u svojoj žučnoj jarosti: »Ali zar u toj rulji frankovačka rulja nije najodurnija? Zar nije krajnje vreme, da se protiv frankovluka rodi i snaga srpskog egoizma?« — Crnjanskome »izgleda kao da je sudbina srpska da pita: da li će to da se sviđi gospodi frankovcima i kao da je aksiom postajanja i boljitka srpstva ljubav sa droljom frankovluka. Daleko od toga. Naprotiv, samo tu je njegova tragedija«. Dakle, tragedija srpstva je, po Crnjanskom u tome što nije »pruskom metodom« zauvijek izbrišao svaki trag onoj ideji, koja se javlja kao konkurentna ideji srpstva. »Nije teško zamisliti — kaže on — da bi srpstvo bilo srećno i daleko naprednije pod drugim uslovima. U očima sveta, i što je gore u očima svojim, srpstvo je palo, po našem mišljenju, od onog trenutka kad je naivno se našlo pred problemom frankovluka. Ono se troši kao stena, kap po kap, s godine u godinu, frankovluk će da ga izloka« (»Ideje« br. 24 i 28, 1935).

I Crnjanski i Kordić sa ostalim ideolozima i kulturnim radnicima sa iste idejno-političke linije nastoje dati pojmu srpstva one attribute, koje je Hitler dao germanstvu

*) Crnjanski misli na Veliku Srbiju, koju je trebalo ostvariti 1818.

ili Mussolini rimskom narodu. Ali oni zaboravljaju da je srpski narod premalen i nemoćan da bi, prema drugim narodima, mogao dugo kroz istoriju izdržati pod teškim bremenom pretenzija, koje mu tovari ovi ideolozi. Stoga, ako zaista postoji »tragedija srpstva«, kao što kaže Crnjanski, onda ona nije u tome što nije u ostvarenju ovako shvaćenih svojih pretenzija bilo nepopustljivo, već u tome što je ovakve pretenzije imalo i još uvijek ih imade. Karakteristično je da su naglašavali i naglašuju ovakve pretenzije kulturnog srpskog nacionalizma samo oni ljudi, počev od Šafarika i Karadžića pa sve do Kordića i Crnjanskog, ljudi koji nijesu rođeni i odrasli na tlu Srbije i kojima ona stvarno nije otadžbina. A čovjek, koji na pitanje da kaže koja je njegova otadžbina, ne može ili neće da odgovori riječju, koja znači ime njegovog naroda i zemlje, na koju taj narod polaže ili uživa istorijsko i državno pravo, taj čovjek neme otadžbine, on je Slavosrb u Starčevićevom smislu, a takovi ljudi kao kulturni i politički ideolozi opasni su ne samo po narode, protiv čijeg nacionalizma ustaju, nego i po onaj narod, čijeg nacionalizma žele biti ideolozi i teoretičari. Za praktično ostvarenje njihovih teorija potreban je režim sile i oružja, »pruski postupak«, koji bi stvarno bio bez pruskih mogućnosti, a to znači početak kraja svakog malog naroda, koji pođe za ostvarenjem takvih teorija.

VII. ZNAČAJ CRNOGORSKOG NACIONALIZMA

Najznačajnije ličnosti, koje su doprinijele formiranju crnogorskog nacionalizma XIX vijeka jesu crnogorski vladari Petar II Petrović — Njegoš (vladika Rade) i kralj Nikola. Nikad se oni ne bi mogli pomiriti sa velikosrpskim tezama koje zastupaju pjesnici i ideolozi Kordić i Crnjanski. Obojica su bili pjesnici i vladari Crne Gore: prvi njen i crkveni i svjetovni gospodar, a drugi samo svjetovni. Djelovanjem prvog završena je prva polovina XIX vijeka, a druga polovina je skoro ispunjena djelovanjem drugog.

U XX vijeku ušle su Crna Gora, kao god Srbija i Hrvatska, sa svojim posebno izgrađenim pogledom na svijet, sa svojim formiranim nacionalizmom i u svojim vlastitim državama.

Zanimljivo je, da ni vladika Rade ni kralj Nikola nisu na formiranje crnogorskog nacionalizma uticali autoritetom svoje političke vlasti i sile, nego snagom svojih pjesničkih djela. Ta značajka karakterizira i razlikuje crnogorski od srpskog nacionalizma. Vladika Rade je crnogorskom nacionalizmu dao srpsko ime i time ga za čitav vijek okrstio, a kralj Nikola mu je dao crnogorsku sadržinu, koja je bila prekuhana na vatri zapada, proklinjući: »Ko crnogorstvu ne bio vjeran, Bogom i Ijudma bio tjeran«.

Crnoj Gori je nedostajalo ono što je uticalo na definitivno formiranje hrvatskog nacionalizma. U smjernicama hrvatske inteligencije u prvoj polovini XIX vijeka bilo je stvaranje nacionalizma pod tuđim imenom i sa stranim nacionalnim elementom. Oni su smatrali da se osjećaji nacionalne pripadnosti jednoj vještački konstruisanoj cjelini mogu stvoriti po planu i po direktivama. To je bilo ono isto shvatanje nacionalizma, koje je stvarala i ostvarila Crna Gora kroz čitavu svoju istoriju. U ilirskom pokretu je samo obnovljen primjer Crne Gore u stvaranju nacionalizma putem samoodricanja i borbe za druge. Ali pravi hrvatski nacionalizam istupio je protivu ovog vještačkog snažnom svojom riječju, riječju dra. Ante Starčevića. »Posve je jasno, da je Starčević, kada je vidio, kuda je zabrodio ilirski pokret, ustao protiv njega, kao što je posve jasno da je još većom žestinom svoga temperamenta udario proti jugoslavenskog pokreta, koji se — iza neuspjeha prvoga — kod nas javio, jer ako je hrvatski narod kao individuum postajao u povijesti i životu, a to niko nije mogao poreći, onda se ne može narodu dati drugo ime, osim imena hrvatskoga. Postoje doista primjeri, da se je za novu državu, sklopljenu od različitih naroda, uzelo novo ime ali ne postoji primjer u povijesti da se jednoj gotovoj kulturi, kao što je naša, daje novo ime, jer ako se

kultura izvršila pod tim imenom, ona je time dobila svoju povijesnu sankciju« (F. Lukas: »Starčević«, 1936). Opasnost hrvatskom nacionalizmu od ideja ilirskog pokreta nije bila političkog, jer je hrvatska cjelina bila politički obezbijedena, nego kulturnog karaktera. Ali kulturni nacionalizam, kad je u opasnosti, razara osnove političkog nacionalizma. To će se najbolje pokazati u slučaju Crne Gore. I Ante Starčević je poveo borbu za formiranje hrvatskog kulturnog nacionalizma. Svojom smjelo postavljenom tezom o Slavosrbima on je doprinjeo potpunom i pravilnom očišćenju hrvatskog kulturnog nacionalizma od svih stranih i negativnih primjesa, koje su ga razarale i činile sterilnim. To je mogao učiniti samo blagodareći okolnosti da nije bila neposredna državna nužda formiranje nacionalizma, već da je to bila samo jedna posredna državna, a neposredna kulturna nužda. Opsjednuta Turskom Crna Gora nije mogla voditi računa toliko o svojim kulturnim kao o političkim potrebama. Za to njen nacionalizam nije doživio svoju istorijsku riječ kao hrvatski u Starčevićevoj riječi, već je doživio svoje značajne političke žrtve, koje su ga učinile izrazito političkim a bez odgovarajuće kulturne sadržine i nomenklature. Tako je on svoje konačno formiranje doživio pod srpskim imenom, ali je značaju pojma koji ima to ime, dao svoju sadržinu, koja se bitno razlikuje od one, koju mu daje srpski nacionalizam na tlu Srbije. U Crnoj Gori je njen »ilirski pokret« doduše do kraja izveo svoj program pretvorivši se u čisto politički pokret, zato što Crna Gora nije imala prilike doživiti riječ svog nacionalnog preporoditelja. Ali i ako je taj pokret odnio pobjedu, duh Crne Gore nije uništen, njena misao je spašena.

Hrvatsko ilirstvo, a kasnije jugoslavenstvo, i crnogorsko srpstvo mogli su kao oznake novog nacionalizma biti propagirani kulturnim sredstvima. Uspjehu te propagande ispriječile su se na putu političke pretenzije posebnog, pravog nacionalizma, nošenog političkim težnjama naroda. Ali politički nacionalizam nije nikad mogao u propagiranju ovih oznaka nacionalizma ne samo imati

izgleda na uspjeh, nego ni izdržati suprotna nastojanja kulturnog nacionalizma. Formiranje političkog nacionalizma moguće je samo onda, ako mu predhodi istoimeni i sadržajno podudarni kulturni nacionalizam. Završna faza formiranja kulturnog nacionalizma je njegov izvana politički, a iznutra kulturni sadržaj, faza u kojoj nacionalizam u ostvarenju narodne države zadobija svoj definitivni oblik i sadržaj.

Dok su se Srbi borili samo za svoju slobodu etikom kneza Lazara i Majke Jugovića, dotle su se Crnogorci borili ne samo za slobodu, nego i za čovječnost, čojstvom i junaštvom koji znače etiku Njegoševog Obilića, Vuka Mićunovića, Sestre Batrićeve i Igumana Stefana. Hrvati su se pak borili za slobodu i za pravdu.

Misleći na otpor koji treba da daje hrvatstvo nastojanju, da ono kao posebna narodnost treba da izčezne u korist neke druge narodnosti, dr. Milan Šufraj ovako karakterizira njegovo značenje: »Mozak i najprosvjetljenijeg Hrvata mora, iz etičkih motiva viših, nego što je to nacionalizam, slušati glas svoje, hrvatske krvi. Jer na rubu Balkana, na granici zapada i istoka, katoličanstva i pravoslavlja... Ime hrvatsko, krv hrvatska ne znači samo naciju! Hrvatska krv tu znači civilizaciju. Hrvatstvo je tu sinonim za sve, što je lijepo i dobro stvorio europski zapad. To je ono na što misli HSP. Ali ona misli i na plastiku tla, na geopolitičke sile, koje su jače od svake ideje. Ona misli na tisućljetni jaz, koji je pukao baš u blizini hrvatskog naroda. Misli na svoje susjede, koji crpe snagu lih samo iz prošlosti i proti kojima se ne može uspješno povesti u borbu — čista budućnost. Misli i na silu, historijsku živu silu Dušanovog carstva. Protiv Stjepanovoj kruni, proti srpskom carskom diademu, proti rimskom imperijalizmu ideja Tomislavove države ne smije biti mrtva. Nju mora kombinirati Radić neće li, da bude satrt hrvatski narod, danas najdivnija domovina čitavog planeta« (»Hrvatska misao«, 24. VI. 1924.). Kad shvatimo smisao ovih Šufrajevih rečenica, zar nam ne postaje jasno da je Crna Gora znala bezbroj puta iz etičkih motiva uzvišenijih

od nacionalizma, da izloži svoja prsa i prolije svoju gorštačku krv u odbrani čovječnosti i pravde. Ona je bila međa, kojom je išla granica između istoka i zapada kad se dijelilo veliko rimsko carstvo, granica između istočne i zapadne crkve, zapravo granica između dva svijeta. I kad se misli na plastiku tla, na geopolitičke sile i na k istoku zračće sile iz stare crnogorske kulture i civilizacije, onda se ne može izbjeći misli o opasnosti, koja prijete crnogorskom narodu i onome što je njemu sveto kao i ostalim civilizovanim narodima od pretenzija zavojevača.

Svaka od ovih Šufrajevih misli onome ko osjeća i proživljuje duh čojstva i junaštva crnogorskog, izgleda kao napisana baš za Crnu Goru, a ne samo za Hrvatsku. Zar nijesu one misli Dr. Sekule Drljevića o dejstvu vjekova za formiranje crnogorskog subjekta samo jedna modifikacija ovih Šufrajevih misli o značaju hrvatske krvi? Ja mislim da jesu! Riječi Drljevićeve o ulozi i značaju vjekova i formiranju jednog naroda djelovale su onako osjetno kao svojedobno i Starčevićeve, ali dok su Starčevićeve došle u pravi čas, Drljevićeve su nešto zakasnile. Stoga danas u Crnoj Gori, kao i u Hrvatskoj, kuca jedno srce i živi jedan jedinstveni duh.

Njena misao, misao Crne Gore, još uvijek živi neprekidno i intenzivno, a tu misao izražava ova pjesma Sekule Drljevića, koja je postala himnom crnogorskog gorštaka:

Vječna naša Crna Goro!
Sinovi smo tvog stijenja,
Čuvari smo tvoje časti
I seljačkog tvog poštenja.

Volimo vas, brda tvrda,
I stravične vaše klance,
Koji nikad ne poznaše
Sramotnoga ropstva lance.

Lovćen nam je oltar sveti,
Vazda smo mu vjerni bili,
U njega smo vjerovali
I njime se ponosili.

Odkada je Badnje Veče
Našu vjeru očistilo,
Među nama seljacima
Nevjernika nije bilo.

Dok seljačkoj našoj misli
Naša sloga daje krila,
Biće gorda, biće slavna
Domovina naša mila.

Rijeka će naših vali
Uskaćući u dva mora,
Okeanu glas nositi,
Da je vječna Crna Gora!

NA PERIFERIJI HRVATSTVA

POGOVOR

Crvena Hrvatska je realna činjenica hrvatske povijesti. Literatura o tom značajnom području silno se nago milala. U cijeloj ovoj konfiguraciji sve osnovne činjenice su jasne i potpuno znanstveno dokazane. Crnogorski povjesnik Savo Marković-Štedimlija, bolje poznat pod pseudonimom S. M. Štedimlija, intenzivno je proučavao povijesni razvoj Crvene Hrvatske:

»U svoju današnju zemlju, oni (Crnogorci) su došli kao Hrvati i pod tim imenom živjeli nekoliko vjekova, a tek kasnije kad je bila stvorena srednjevjekovna srpska država, u čiji je sastav ušla predhodnica današnje Crne Gore, Zeta, počela je pod uticajem i pritiskom autoriteta nove države da se gubi hrvatska u korist srpske nacionalne svijesti kod predaka današnjih Crnogoraca« (1937:9).

Autor opravdava tvrdnju mnogobrojnim dokazima, naročito sa čestim tragovima hrvatskog imena u današnjoj Crnoj Gori. U srezu Kolašinskom, općini Lipovskoj, ima mjesto zvano »Hrvatske livade«, gdje ima ostataka i starog naselja, za koje se tvrdi, da je hrvatsko. U srezu Studeničkom, općini Pavličkoj selo Rvati. U srezu Deževskom, općini Vračevskoj, selo Hrvatska, a u srezu Cetinjskom, općini Riječkoj, selo Rvasi. Po mišljenju pisca Milivoja Matica, koga Savo Marković-Štedimlija citira, to »znači da su se u tim mjestima stanovnici za dugo održali u hrvatskoj narodnosti«. Kod mjesta Tutin u Sandžaku još postoji zapušteno »latinsko« groblje, koje potiče, navodno, od katoličkih Hrvata.

Životno djelo Save Marković-Štedimlije će biti prikazano u posebnom poglavlju zajedno sa znanstvenim radovima suvremenih crnogorskih učenjaka. O svom radu on spominje, da je srpska »kraljevska« diktatorska cenzura »moje referate o publikacijama, koje govore o Crvenoj

Hrvatskoj, redovito plijenila tokom 1938. godine u 'Obzoru'. Zabranjena je i [moja] knjiga 'Crvena Hrvatska' bez stvarnog obrazloženja« (1941:9).

Zovko (1899.a) je našao tragove hrvatskog imena u Staroj Srbiji i Macedoniji. Ali Milan Šufflay smatra da su ti brojni tragovi hrvatskog imena izvan hrvatskih zemalja nastali žarenjem hrvatskog centra, njegovim izbojcima ili njegovim posve otkinutim odlomcima. »U albanskom jeziku imade pozajmljenica iz hrvatskog čakavskog dijalekta... Još u vrijeme doseljenja posve otkinuti odlomci Hrvata gube se čak na Prespanskom jezeru (1203., Villa Cravatochori) i u sjevernoj Grčkoj, gdje danas postoje tri mjesta 'Charvation'. Crvena Hrvatska popa Dukljanina imade, dakle, realnu hrvatsku etničku podlogu. No ona imade i realni geografski supstrat, koji je donekle još i danas sačuvan na istom tlu... Za nekadašnju realnost Crvene Hrvatske postoji još jedan i to drevan indicij u okolnosti, što je uzorak Crvene Hrvatske pronađen u samoj zakarpatskoj pradomovini Hrvata... Ono se osniva na prastarom i posve razumljivom običaju, da iseljenici redovito nazivaju rijeke, gore i naselja u svojim novim obitavalištima imenima iz stare postojbine« (Šufflay, 1930b:68-9).

Vladar Crne Gore »knez-pjesnik Nikola [je] upozorio... hrvatskoga... književnika Stjepana Miletića, kad je ovaj bio u Crnoj Gori, na jednu staru gradinu, koja se nalazi u srcu Crne Gore, veleći mu, da je ono bio grad hrvatskog kralja Zvonimira« (Zovko, 1990:33).

»Osim Crne Gore, eto još drevnih i slavnih ostataka Hrvatstva i hrvatskog naroda u staroj Srbiji i Macedoniji. Spomenimo samo nekoje, a da i ne ističemo onaj poznati i nepobitni fakat, kako još i dan danas žitelji nekih tamošnjih mjesta nazivaju svoj jezik: 'Starohrvatskim'.« Mnogi Albanci, Zovko veli, »koji dolaze iz raznih krajeva Albanije i Stare Srbije, a govore našim jezikom..., nazivaju svoj jezik 'Starohrvatskim'.« (Ibid.).

Vrlo je zanimljivo što su o tome vrlo značajnom predmetu pisali Antun Starčević i Antun Radić, brat

Stjepana: »Po prilici današnje okružje Kotorsko sa susednom okolicom Turske biaše poznato pod imenom Dukljanske pokrajine. Po razdelenju kraljevine Hrvatske postade i ta pokrajina posebnom deržavicom. Po Hervatstvo, mi nepoznamo ni jednu okolicu, koja bi bila znamenita, kako je okolica Dukljanska... Od popa Dukljanina, do danas, koliko se je svašta preverglo preko pokrajine Dukljanske! Nu je-li tamo popustio, na tolika protivna podticanja, na tolika dušenja, duh slobode, duh narodnosti hervatske? Nije! (Starčević, 1869).

»*Kotorani* — to su skoro najjužniji Hrvati... Ali... mora se priznati Kotoranima... da su vatreni Hrvati, kao što i Dubrovčani. Spominjem to danas radi toga, što je nedavno [u 1902] preko 500 Kotorana pohodilo hrvatsku svoju braću u Dubrovniku, a vodio ih je zastupnik Radimir. Bilo je tu pjesme, muzike i slave. Dobro je to, da se braća sastanu i dogovore za svako naše dobro. Split, Dubrovnik pa Kotor — to su ponajglavnija tri grada na dugoj našoj i kršnoj ali krasnoj morskoj obali dalmatinskoj. Uz hrvatsku misao treba da dobro stoje osobito Dubrovnik i Kotor, jer su najdalje i pomiješani s našom *nebračom Srbljima, koji ruju proti hrvatskoj misli, pa vole i Talijanu i svakome nego Hrvatu*' (Radić, Antun, Sabrana Djela, 4:237; istakao V.M.). U popisima hrvatskih gradova on uključuje Kotor (na pr. 4:379). Antunu Radiću pripada slavna izreka: »Odrežite komad kruha s gornjom i donjom korom; pa izrežite sredinu: one dvije kore, što vam ostane, to vam je banska Hrvatska s Dalmacijom!... A ona sredina, što ste izrezali — to ste iz hrvatskog kruha izrezali Bosnu i Hercegovinu« (Ibid., 3:116).

U slijedećim dijelovima bit će prikazane one najvažnije povijesne činjenice, koje su stvorile Crvenu Hrvatsku, i oni krupni povijesni faktori, koji su razbili cjelovitost hrvatskog narodnog područja na ovoj, jako izloženoj periferiji hrvatstva. Boka Kotorska, centralni dio Crvene Hrvatske, svakako je jedan od najčarobnijih kutića lijepe hrvatske zemlje. Kao što je to istaknuto u prvom poglavlju, Boka je kroz cijelu svoju povijest bila nerazorivo

povezana sa hrvatstvom i ona je prepuna tvorevina hrvatske kulture i hrvatskog duha. Ako bi Boka Kotorska u budućnosti ostala odvojena od dalmatinske Hrvatske, ona bi zaniijekala samu sebe i svoju tisućljetnu povijest. Već u ovom kulturnom i tradicionalnom aspektu, a da se i ne spominju ekonomske i zemljopisne činjenice, Boka Kotorska bezuvjetno pripada toj južnjačkoj jadranskoj Hrvatskoj. Njena zapuštenost i zaostalost će prestati onoga časa, kada se ona ukopča u onom smjeru, kamo je upravljavu svi njeni interesi.

Ime i područje Crvene Hrvatske

Stara i novija znanstvena istraživanja su definitivno razriješila zagonetku o postanku imena Crvena Hrvatska. Dvojica uglednih učenjaka istovremeno i neovisno jedan od drugoga s različitim argumentima i pod različitim potcijajima su došli do istoga zaključka.

Kroz tisućljeća u mnogim starodrevnim azijskim civilizacijama zemljopisne strane svijeta su označavane ovim bojama: modra boja je značila istok, crna sjever, a crvena jug i bijela zapad. Stjepan Krizin Sakač, hrvatski povjesnik, je utvrdio upotrebu tih boja kao zemljopisne oznake kod Iranaca i Kineza (1938), a Niko Župančič, slovenski učenjak, je otkrio upotrebu istih boja za istu svrhu kod Mongola i Turaka (1938).

Na Hrvatskom Državnom Saboru u Duvnu ili u blizini, prema kronici popa Dukljanina, 885. ili 886. godine, hrvatski suveren, kralj ili *Ban*, Budimir je odobrio administrativnu podjelu hrvatske nezavisne države u dvije oblasti: Bijela i Crvena Hrvatska, što, naravno, znači Zapadna i Južna Hrvatska. I jedan letimičan pogled na zemljopisnu kartu vrlo jasno potvrđuje smisao i značenje ovih zemljopisnih imena.

U povijesnoj literaturi s vremenom se razvila debata, da li je Budimir kao suveren bio hrvatski Ban ili kralj. Hrvatski Banovi su bili suvereni hrvatske nezavisne države prije uvođenja zapadnjačke ustanove kralja i kraljevstva. 40 godina kasnije, na istom polju Hrvatski Sabor je okrunio Bana Tomislava kraljem. Tko je bio prvi hrvatski

kralj, Budimir ili Tomislav, ne može se sada ustanoviti zbog nedostatka vrela. Ovo pitanje, iako osjećajno razumljivo, ne izgleda previše značajno, kada se zna, da su oba, Ban ili kralj, bili suvereni nezavisne Hrvatske.

Hrvatski Državni Sabor je morao stvarati odluke o crkveno-političkim odnosima suverene Hrvatske s rimskim papama i bizantinskim carevima. Izgleda, da su obje strane grozničavo nastojale da dobiju Hrvatsku na svoju stranu. Sukob između zapadnog i istočnog kršćanstva trajao je nekoliko stoljeća i ovo partikularno razdoblje 850-928. AD bilo je vrlo značajno za obje strane. Zbog toga, dokumenti su ovdje mnogobrojni i neki stručnjaci pretpostavljaju, da je moralo biti više Sabora na Duvanjskom polju između dva Sabora, koja su bila sazvana u 886. po Budimiru i u 925. po Tomislavu.

Još uvijek kasnije, za vrijeme vladanja Tomislava i drugih kraljeva, Sabori raspravljaju slična, ako ne ista crkveno-politička pitanja: hrvatski jezik i glagoljsko pismo ili latinski jezik i pismo u crkvenoj liturgiji; ženidba ili celibat svećenika; stare tradicije, da muž drži ženu, dok mu je ona dobra; dužnosti preživjelog brata prema djeci i udovi, uključivši spolne odnošaje s njom, da se umnoži bratsko pleme, itd.

Klaić prihvaća Dukljanina u osnovnim linijama kao vjerodostojan izvor, jer Dukljanin točno nabroja župe, gradove — Kotor, Budva, Bar, Ulcinj, Skadar, Trebinje, Pilot i pokrajine — Hum, Travunja, Podgorje i Zeta, koje sve pripadaju Crvenoj Hrvatskoj. Bjelovučić tvrdi, da se Crvena Hrvatska prostirala od Neretve do Bojane (a možda i do Drača) tako, da planine Maglić, Durmitor, Vojnik i Kom, kao rijeke Piva i Tara, te okolica Gusinja *nijesu* spadale u Crvenu Hrvatsku (1929). Spomenuto je, da je Štedimljino shvaćanje područja Crvene Hrvatske nešto šire.

Iz najnovije znanstvene literature samo dvije radnje će biti ovdje ukratko prikazane. Muhamed Hadžijahić je napisao u 1970., 1983. i 1985. tri uistinu monumentalna djela o Crvenoj Hrvatskoj i kronici popa Dukljanina.

Jedan od najzaslužnijih i najproduktivnijih hrvatskih islamista Hadžijahić posvetio je svoj cijeli život istraživanju 0 postanku, razvitku i sudbini hrvatskih muslimana u Bosni, Hercegovini i Sandžaku. (Za njegov rad kao islamist 1 njegovu bibliografiju u tom području vidi Murvar, 1989:65, 74-5, 82-5, 94, 98, 100-3, 131, 139, 141, 148-9). Izgleda, da je ova 1985. studija bila posljedno djelo, koje je rahmetli Muhamed darovao hrvatskoj povijesti i — u času njegove smrti, 21. lipnja 1986., još uvijek zarobljenoj — svojoj domovini Hrvatskoj.

U svojoj ranijoj studiji Hadžijahić zahtijeva, da se događaji, koje pop Dukljanin opisuje, ne bi smjeli »a limine odbaciti. Nasuprot tome, postoje, po mome mišljenju, opravdani razlozi, da se s više povjerenja treba odnositi prema Dukljaninovu pripovijedanju o Duvanjskom saboru, kao što se, uostalom, pokazalo i na više drugih primjera, da su izvjesna njegova pripanja i detalji koje iznosi posve vjerodostojni« (1970:205).

Najzanimljivije je pitanje tko su ti »pisci«, koji još danas, nakon sve ove naučne literature odbacuju Dukljaninovu kroniku? U jednoj vrlo kratkoj bilješci na dnu stranice, vjerojatno da izbjegne, ako je ikako moguće, neizbježivu terorističku srpsku cenzuru, Hadžijahić veli: »Odbaciti sva Dukljaninova pripovijedanja i proglasiti ih odreda izmišljotinama — kako to u novije vrijeme čini Slavko Miljušković — smatram promašenim« (Hadžijahić, 1970:205).

Ova Hadžijahićeva sustegnuta primjedba zajedno s mnogobrojnim drugim izvorima jasno dokumentira, da još uvijek danas, na koncu 20oga stoljeća sve od vremena Dositaja Obradovića i Vuka Karadžića iz 18oga i 19oga stoljeća, bezobrazne srpske falsifikacije i otimačine povijesti, kulture, književnosti, usmenih narodnih pjesama, narodnog imena i teritorija od svih njihovih susjeda se samo umnožavaju i rastu, i ne izgleda, da će se ikada zaustaviti. (Za predratne »intelektualne« pljačke i »književne« otimačine vidi rad ovoga pisca, *Na Izvorima Neistina*, I. i II. knjiga. Zagreb: Matica Hrvatska. Veliko-srpska »komunistička«

diktatura se i u ovom području uopće ne razlikuje od predratne »kraljevske«.

Nakon što je istakao pionirske zasluge ranijeg istraživača, Milorada Medini, i svoga suvremenika Antuna Babica i naveo svoje vlastite naučne rezultate, Hadžijahić zaključuje: »Kao što se vidi, čitav niz detalja u Dukljaninovu pripovijedanju o Duvanjskom Saboru može se činjenično i vremenski povezati sa izvjesnim događajima za koje nalazimo uporište u izvorima čija se autentičnost ne dovodi u pitanje« (1970:213).

»O Duvanjskom saboru govori se u IX-oj glavi Ljetopisa Popa Dukljanina. Moram odmah naglasiti da od tri verzije ovog ljetopisa — latinske, talijanske i slavenske (tzv. Hrvatska kronika) — smatram Hrvatsku kroniku najbližom protutipu. Pokušao sam to dokazati u više radova, iznoseći argumente, da je latinska verzija..., zapravo nespretan i neadekvatan prijevod sa slavenskog originala« (1985:1104).

Povijesni dokumenti, koji podupiru Dukljaninove vijesti o Crvenoj Hrvatskoj i Duvanjskom Saboru 886. godine, sačuvani su u dubrovačkim, papinskim, bizantskim i nekim manjim privatnim arhivima. U svojim radovima kadkada Hadžijahić paralelno tiska na lijevo podatke iz arhivskih dokumenata i na desno odgovarajuće odlomke iz Hrvatske kronike popa Dukljanina, npr. papinska pisma hrvatskim suverenima i IX. poglavlje Hrvatske kronike. Sličnost je prosto nevjerovatna. Ikavica je narječje, kojim je pisana cijela Hrvatska kronika, što je vrlo značajno.

»U papinskim dokumentima moguće je naći i tragove o određenim pripremama za održanje ovog [886. godine] sabora... Održavanje jednog sabora poput duvanjskog u doba koje je uslijedilo gubitkom papinskih pozicija u Bugarskoj i Zdeslavljevim pokušajima da se i Hrvatska [vjerski] otcijepi od Rima bio je imperativ papinske politike radi očuvanja prava na Balkanu. Tadašnji papa Ivan VIII. upregnuo je sve napore na carigradskom saboru od 879-880 za vraćanje Ilirika i Dalmacije pod rimsku jurisdikciju,

unatoč intencija carigradskog dvora..., pa i protivljenja klera i episkopata u bizantinskoj Dalmaciji» (Hadžijahić, 1985:1111-1112).

Očito je, da je Duvno bilo smatrano kao najpovoljnije mjesto za sastanak Sabora, jer se tu sastaju Bijela i Crvena Hrvatska, Bosna i Neretva, tj. Hercegovina. Od svih verzija, jedino Hrvatska kronika spominje ime Hlib(a), ili Hlivaj, mjesto blizu Duvna. »To je jedan dalji primjer koji opravdava da se treba oslanjati na ovu redakciju... svjedoči o geografskoj informiranosti izvora, a to... upozoruje da se i drugi podaci« Hrvatske kronike ne smiju ignorirati (1985:1115).

Hadžijahić naglašuje važnost bizantinskih izvora, jer ovi potvrđuju mnoge podatke u Hrvatskoj kronici (1985:1112-1113; 1970:207). Dubrovački povjesnik Tuberon (1459-1527.) »je zabilježio da se sabor na Duvanjskom polju održao upravo 886. godine. Preko Tuberona ne treba jednostavno preći, ne samo zato što je cijenjen po svojoj kritičnosti, već i zato što je raspolagao jednim prastarim primjerkom Ljetopisa Popa Dukljanina« (1970:219-20). O jednom latinskom prijevodu Hadžijahić piše:

»Latinski prevodioc je krivo shvaćajući original, od pojma 'sveti puk' napravio vlastito ime Svetopelek. U Hrvatskoj kronici je, osim toga, dana i kronologija vladanja Budimira... [Isto tako] može se iz Hrvatske kronike saznati, da je Budimir umro... 917. godine, nakon što je vladao 40 godina i 3 mjeseca... [Sve to] jasno otkriva da se prevodilac oslanjao na predložak, kojemu je danas najbliža Hrvatska kronika... [Ja]... mislim da je opravdano da se i razmatranja o Duvanjskom saboru baziraju jedino na tekstu Hrvatske kronike« (1985:1105).

Hadžijahić kritizira neke podatke u Dukljaninovoju kronici kao netočne, npr., podjelu Crvene Hrvatske na samo četiri pokrajine, jer »nije u skladu sa historijski egzistentnim još drugim državnim jedinicama IX. stoljeća u zaleđu Dalmacije« (1970:214). On odbacuje netočni podatak »veliku riku Dunaj, onuj riku zvaše Surbiu«.

»Ovdje je, istina, tekst poremećen (očito je da se Dunav nije nikada zvao Srbia)... Kao što sam na drugom mjestu nešto opširnije obrazložio, godine 886... je održan sabor na Duvanjskom polju [tada] nije mogla biti spomenuta tom terminologijom ni Srbija ni Bosna... Naziv Srbija počinje se upotrebljavati istom X. stoljeća« (Hadžijahić, 1985:1121).

Život Crvene Hrvatske Crvena Hrvatska kao sastavni dio hrvatske države postojala je sve do polovice X. vijeka, kada je, uslijed slabljenja centralne vlasti hrvatskih kraljeva borbama oko nasljedstva, otpala i postala samostalna pod upravom domaćih knezova, vjerojatno do tada vazala hrvatskog kralja. Dogodilo se to, bilo na cijelom području njezinom, bilo da su otpali pojedini knezovi njenih dijelova kao Zahumlja, Travunje, Duklje. Mišljenja su o tome podvojena. Tako npr. Bjelovučić smatra, da je tek oko g. 990. nastalo odvajanje, kada se u Skadru proglasio Ivan Vladimir dukljanskim vladarem, da je postepeno proširivao svoju vlast do Neretve, odvojivši tako cijelo područje Crvene Hrvatske, od hrvatske države. Tomislavov suvremenik i vazal Mihajlo Višević spominje se u papirskim aktima kao gospodar Zahumlja, Travunja i Duklje.

Za vrijeme zajednice Crvene Hrvatske s ostalim dijelovima hrvatske države pada, po jednodušnom glasu svih dubrovačkih pisaca, posjet hrvatskog kralja Stjepana Miroslava i kraljice Margarete Dubrovniku. Dočekan veličanstveno, hrvatski kralj u zahvalu slobodnom Dubrovniku daruje okolne zemlje: Župu, Brgat, Šumet, Gruž, Rijeku (i gradi crkvicu, čiji se tragovi i danas u Dubrovniku razaznaju). Kralj hrvatski je, dakle, bio suvereni gospodar zaleđa dubrovačkog, kada je vršio darivanja. Jedan (ime nije sigurno) od njegovih nasljednika dariva Dubrovniku otoke Daksu, Koločep, Sv. Andriju, Lopud, Rudu, Sipan, Zakljan i druge manje. I ovi otoci su bili suvereni posjed hrvatskog kralja. Postoji masa diplomatskih dokaza, iz kojih se vidi, da teritorij Crvene Hrvatske pripada hrvatskoj državi. Na splitskim crkvenim saborima

hrvatske države raspravlja se i odlučuje o biskupiji dubrovačkoj i kotorskoj; a pape pišu pisma biskupima u hrvatskoj državi sa slijedećim: »opominjemo biskupe *osorskoga, rapskoga i dubrovačkog*« (Papa Leo VI. g. 929.). Arhiđakom Toma piše, da Zahumlje pripada hrvatskom kraljevstvu, a Ivan Mlečanin, da Višević vlada hrvatskom zemljom. Crijević (Cerva) kasniji dubrovački pisac (u rukopisu franjevačke biblioteke u Dubrovniku) piše: »Dio-clea, metropolis Croatiae Rubeae, tempore Samuelis Bulgarorum imperatore«. Dukljaninove navode potvrđuju brojni grčki pisci.

Po Konstantinu Porfirogenetu, od Hrvatske je otpao *dio zemlje uz more* za vrijeme pobune bana Pribunje protiv hrvatskog vladara. Ta pobuna se dogodila oko g. 950., daleko u polovici X. vijeka, u isto vrijeme, u koje i Dukljanin stavlja početak samostalnog života Crvene Hrvatske (Klaić, 1930:28). Nicefor Brieny, bizantinski poglavar Bugarske, piše, »da su se iznova Hrvati i Dukljani pobunili«. I da je on Nicefor počeo se spremati da »povede vojsku na *Dukljane i Hrvate*«. Po tumačenju Račkoga, stvar stoji ovako: »... on (Nicefor) opisujući te događaje, kojih je glavni svjedok bio, nazivlje neprijatelje Hrvatima i Dukljanima. Pod ovim drugim imenom razumijevao je Ijetopisac jamačno stanovnike Dioklije (Zete, danas Crne Gore); pod onim prvim imenom (Hrvati) nije mogao razumijevati stanovnika države hrvatske (Krešimirove i Zvonimirove), jer se ona nije zaratila s carevinom (vojskovođa zna s kime ratuje! op.p.), nego je razumijevao stanovnike Diokliji susjednih zemalja, koje su međašile s dračkom temom...« (Klaić, 1930:33), a to jedino mogu biti zemlje Crvene Hrvatske, koje su kao samostalne, vjerojatno u savezu s Dioklijom, ratovale protiv carevine. Georgius Cedranus govori o svladavanju Bugarske po Bizantiji 1019. g., pa nastavlja: »svladavši Bugarsku, pokori se njemu (Vasiliju II.) i susjedni narod Hrvata i dva njegova vladara, dva brata...« Rački i Klaić su jasno dokazali, da se to mjesto ne može odnositi na hrvatske kraljeve — braću Krešimira II. i Gojislava, jer je povijest dokazala, da su

bili nezavisni, već da su ti hrvatski kraljevi rezidirali u porječju Raše i Lima, da su to bili osamostaljeni vladari Crvene Hrvatske.

Crvena ili Južna Hrvatska postojala je kao samostalna kraljevina oko dva stoljeća, dok je nije osvojio Stevan Nemanja 1184. god. O tome događaju imamo prvorazredno svjedočanstvo, koje je tako malo poznato u historijskim djelima. Nicetas Choniates (Acominatus) izvješćuje u svojoj povijesti bizantinskih careva ovako: »Car bijaše dočuo, da je Stevan Nemanja, čovjek nemirna i nezasićna duha, udario na susjedne zemlje, pa da si, zaboravivši na svoj prijašnji udes, prisvaja Hrvatsku i oblast Kotorsku«. Prvu u šireni smislu, a drugu pisac ističe kao njenu najmarkantniju čest, jer je osvajač poštedio jedino Kotor od sudbine strahovitog rušenja, koju su doživili svi ostali crvenohrvatski gradovi (Klaić, 1930:34-6).

Za čitavo vrijeme vladavine srpskih Nemanjića, karakter osvojenih zemalja Južne Hrvatske ostao je i nadalje izrazito hrvatski. I sami vladari-osvajači su bili potpuno svjesni, da su te osvojene zemlje bile sasvim različite od njihovih srpskih zemalja, što se vidi iz njihovih odnosa i postupaka. Duklja je u srpskoj kraljevini zadržala formalnu samostalnost time, što se sin vladarev redovito krunio posebno za kralja — Duklje. Srpski kraljevi, pa i sam car unifikator Dušan, redovito u svojim ispravama značajno razlikuju, i u svom vladarskom naslovu i u potpisu, svoje zemlje od onih crveno-hrvatskih. Vladar »vsje srpske zemlje i pomorske« ili »az grčšnij Stefan, velij kralj, namestnik i gospodin *vse srpskije zemlje i Dioklije i Dalmacije i Travunje i hlmske zemlje*«. Dušan se prije 1351. g. naziva »kralj vsijeh *srpskih zemalj i pomorskih*«, a g. 1351. »car Srbijem i Grkom, samodržac *vseh srbceh i pomorsceh zemljah* itd.« Štoviše, Klaić citira vijesti o snažnim pobunama protiv srpske vlasti u ovim predjelima. Jedan od humskih knezova g. 1254. ugovara s Dubrovnikom savez protiv Nemanjića (1930:42).

Tako je g. 1184. nestalo Južne Hrvatske kao samostalne države sve do god. 1360., kada se u njoj javljaju

Balšići, dočim u Boki se učvršćuju Mlečići i Kotor g. 1369. mora priznati vrhovnu vlast Venecije.

Sudbina periferije

Ni državna zajednica, ustvari gruba satrapska potčmenjenost, kako svjedoče suvremeni pisci; ni crkveno jedinstvo crvenohrvatskih zemalja sa srpskim provedeno po sv. Savi, sinu Stevana Nemanje; ni često doseljivanje Srba u ove predjele, nisu im mogle za dugo vremena osporiti hrvatski karakter. Crkveno jedinstvo je bilo sudbonosni faktor, koji će u dalekoj budućnosti djelovati na formiranje narodne svijesti identificiranjem vjere i nacionaliteta. Uopće to identificiranje bilo je kobno po hrvatsku naciju.

U jednom svom eseju Sufflav opisuje žilavu borbu Istoka i Zapada na Jadranu, naročito borbu crkava za prevlast u sjevernom dijelu dračke teme. Pokušaj papa, da stvore katolički nasip na cijeloj istočnoj obali Jadrana, nije uspio baš na granici dalmatinske i dračke teme. »Ortodoksni prodor katoličkog nasipa na Jadranu dovršen je uoči turske provale, kad se u Ulcinju i Skadru spominju ortodoksni monastiri« (Šufflay, 1928:52-60). Tursko osvajanje i vlast je proširila ortodoksiju duboko u hrvatskim zemljama. Granična linija turskog osvajanja u hrvatskim zemljama točno se poklapa s linijom, do koje dopire pravoslavni elemenat. Ova činjenica, koju su zapazili i stariji hrvatski povjesnici, dobila je snažnu potvrdu u rigorozno istraženim najnovijim rezultatima (Draganović, 1937).

»Velika međutim seoba Srbalja u oblasti nekadašnje Crvene Hrvatske započe iza katastrofe na Kosovu (1389.) te trajala onda kroz više stoljeća. Tada budu po svoj prilici naseljena i Brda (u današnjoj Crnoj Gori) od srpskih uskoka... Kako u Crnu Goru, tako dođe i u ostale oblasti nekadanje Crvene Hrvatske mnogo Srba iz istočnih zemalja srpskih. Naročito to vrijedi za *Hercegovinu*, koja bijaše postala od prijašnjih oblasti Huma i Travunje. U onaj isti mah kad su mnogi stari crvenohrvatski žitelji Hercegovine, koji se nisu htjeli poturčiti, ostavljali svoju domovinu, pak odilazili u Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, njihova je postojbina napućena pridošlicama iz srpskih krajeva.

Nisu međutim ti bili samo uskoci, kako u Crnoj Gori i Brdima, nego je tu bilo kud i kamo više *turskih podanika*, tako zvanih 'martoloza', koji su doduše ostali kršćani, ali su morali služiti Turke *kod kuće i na vojsci...*« (Klaić, 1930:44). Slovenac Benedikt Kuripešić, u putopisu Bosne 1531. god. daje etnografsku sliku *Bosne*, što bezuvjetno odgovara i Hercegovini i ostalim zemljama hrvatskim. »On kaže da je našao (u donjoj Bosni) tri narodnosti (nationes) i tri vjere: Prvo su stari Bošnjaci, koji su rimskokršćanske vjere, a tom je Turčin, kad je osvojio Bosnu ostavio vjeru. Drugi su Srbi (Surffen) koje zovu Vlasi, a mi ih zovemo Cigani (Zigen) ili Martolozi. Ovi *dolaze* iz Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla... Treći su narod Turci pravi, koji su vojnici i činovnici, a vladaju sasvim tiranski«... (Klaić, 1930:44-5).

Emigracija starosjedilačkog pučanstva, imigracija novog etničkog i vjerskog elementa, koji dovode sami Turci, da im u vrijeme mira kao kmetovi obrađuju posjede i daju doprinose i da drže u pokornosti starosjedioce, koji su ostali i koji bi se mogli buniti — to bi bio prvi faktor i najodlučniji. Ovome se pridružuju i slijedeći. Jaka, žilava i nasilna propaganda, potpomagana od osvajača, koja je mnoge prisiljavala da prelaze na »ortodoksiju«; teške prilike katolicizma u turskoj carevini, pomanjkanje klera, pa su čitave župe prelazile na ortodoksiju, u želji da barem svoje kršćanstvo sačuvaju, izvjesna indolencija klera, biskupsko rezidiranje izvan svoga stada i izvan carevine itd. Npr. zagrebačka je biskupija svoj dio pastve u sjeverozapadnoj Bosni potpuno zapustila u 16. i 17. stoljeću. Uzroke za ove propuste treba tražiti dijelom u pomanjkanju svijesti kod klera i želji za komoditetom, no težište je u historičkoj činjenici, da je Turska favorizirala ortodoksiju. Poglavlar pravoslavlja — carigradski patrijarha je vrlo lojalan podanik sultanov, stoluje u državi i pokorava se nalozima Porte.

Kada je pao Carigrad, »vaseljenski« patrijarha *sepolonio* sultanu, a sultan Mehmed II. el Fatih mu je tom zгодom rekao: »Budi patrijar i neka te nebo štiti! Koristi

se prijateljstvom mojim u svakoj zgodi. Uživaj sva prava i sve privilegije što su ih predhodnici Tvoji uživali!» i fermanom potvrdio sve povlastice. Katić (1938.) ističe mnoge primjere terora predstavnika ortodoksije u turskoj carevini nad katolicima. Čast vaseljenskog patrijarha bila je jednaka vezirskoj; imao je pravo suđenja u nekim građanskim parnicama i inače utjecajan položaj. Tako se može razumjeti česta pojava, da su izdavani fermani, kojima se naređivalo da i ostali kršćani imaju davati određene svote novaca patrijarsima, kao i njihovi vjernici. Mnogi su upotrebljavajući silu ta svoja »prava« ostvarivali. God. 1731. izdan je, kako spominje srpski povjesničar Ruvarac, ferman sultana Mahmuda patrijarhu Arseniju IV., u kojem se zapovijeda, da ga i svećenstvo latinske crkve u Bosni ima priznavati za svoga patrijarha. Sam Ruvarac piše, da se takav postupak nikako ne može opravdati. Katić navodi mnogo slučajeva prisiljavanja i kažnjavanja onih, koji su se protivili toj pljački.

Poglavar turskih katolika je rimski papa, najodlučniji protivnik Turske, a često inicijator europskih vojničkih akcija protiv Turaka. Potiče i moralno i novčano na borbu protiv osmanlijskog carstva. Razumljiv je, dakle, stav turske vlasti i posve je shvatljivo favoriziranje ortodoksije.

Draganović (1937.) je dokazao, da je trebinjska biskupija još u 16. stoljeću bila skoro sva katolička, dok se ona danas gotovo cijela nalazi u diaspori i čitav taj crkvenohrvatski predio je izgubljen s tim i za hrvatstvo.

Boka Kotorska je sve do uoči turske provale bila potpuno katolička. Već sama činjenica, da su na tako malenom prostoru postojale tri katoličke biskupije i 12 katoličkih samostana, jasan je dokaz koliko je gusto bila naseljena katoličkim svijetom. Veliki broj crkava i upotrebljenih i napuštenih je dokaz o apsolutnoj autohtonosti katolicizma ovdje, kada i ne bi bilo drugih argumenata. U prošlom vijeku, general Marmont je naredio, da se u Kotoru ima ustupiti jedna katolička crkva (sv. Luke) ortodoksiji, do tada ona se služila jednim oltarom u katoličkoj

crkvi. Turska navala je tjerala pred sobom dosta svijeta, koji se sklanjao i naseljavao u Boku. Strahovita kuga g. 1575. i 1630. opustjela je čitava hrvatska sela, napokon je priličan broj stanovništva nečujno prelazio na ortodoksiju u nestašici katoličkog svećenstva. U Boki pristupa k tome još jedan novi faktor. Mletačke vlasti domamljuju iz okolnih sela pustolovne i siromašne ljude, obećavajući im bogate naknade, gurajući ih u borbu protiv Turaka, tako se naseljavaju plaćene bande.

U povijesnim izvorima Araba i Turaka postoje brojni i temeljiti opisi Crvene Hrvatske. Npr. Evlija Čelebija (1611-1670.) je putovao po središnjoj Europi i turskoj carevini na raznim diplomatskim i upravnim misijama kroz 40 godina. »O svima svojim opažanjima i doživljajima u miru i ratu napisao je opsežno djelo u deset knjiga pod imenom *Sejihatnama ili Tarihi sejjah*« (Spaho, 1932a:41). Evlija Čelebija je pohodio većinu gradova u svim hrvatskim zemljama od Zagreba do Zemuna, Sarajeva, Mostara, Boke Kotorske i naročito na Jadranu.

»Za proučavanje naše hrvatske povijesti osobito je značenje, da nam se otvore i učine pristupačnim turski izvori. Turska historijska literatura obiluje dragocjenim podacima iz hrvatske povijesti XVI.-XIX. vijeka... Takvo jedno veliko djelo svakako je Evlija Čelebijin putopis koji u petoj i šestoj knjizi često spominje Hrvate i daje nam podataka iz našeg života u sedamnaestom vijeku« (Spaho, 1932a:41).

»Iz te riznice«, Spaho je probrao, »... sva ona mjesta gdje Evlija spominje Hrvate, bilo kao narod, bilo pojedine krajeve kao hrvatske zemlje, bilo da jezik naziva hrvatskim, ili uopće, bilo u kakvoj drugoj vezi da navodi ime Hrvat« (Spaho, 1932a:43).

Fehim Spaho, Reis-ul-Ulema, vrhovni poglavar Islamske vjerske zajednice u Sarajevu, je posebno prikazao Čelebijin pohod Nikoli Zrinskom, Banu Hrvatske, u Čakovcu u studenom 1660. (1932b). Podatci o Crvenoj Hrvatskoj u Čelebijinom putopisu su obilni, kao na primjer:

»Iz Hercegovine je išao Evlija Čelebija kao pašin izaslanik u Dubrovnik, pa je tom prilikom proputovao čitavu južnu Dalmaciju. Opisujući te krajeve kaže da je najveća većina stanovništva u Herceg-Novome [u Boki Kotorskoj] Albanci, Bošnjaci i Hrvati. Iz grada Risna pošla je tada vojska da upokori odmetnike po planinama Pive i Nikšića, kojoj se priključio i Evlija. Najprije su stigli u nahiju Pivu. Tu kaže, da su to sve *čisti, pravi Hrvati*, kojima daje pridjevku dušmani. Ovdje Evlija označuje daleke jugoistočne krajeve Crvene Hrvatske« (1932a:48-9).

Nakon što je citirao mnoge Evlijine pohvale o hrvatskim muslimanskim junacima, *hrvatskim gazijama*, Fehim Spaho zaključuje: »Ovdje je upravo vidna tragika hrvatskog naroda, koji je podijeljen u različne vjere stajao u srednjem vijeku u dva neprijateljska tabora i među sobom se krvio. Na današnjem je naraštaju da izbriše sve ove tragove tragične prošlosti, pa da svaki Hrvat, i musliman i kršćanin zna brata za brata i da se zbog vjere ne čini nikakva razlika« (1932a:50).

Vrlo je značajno što je preuzvišeni Reis-ul-Ulema te riječi napisao i publicirao usprkos opasnosti za svoj vlastiti život u doba najkrvavijeg Aleksandrovog terora. Međunarodno priznati učenjak, specijalist za albansku i crnogorsku povijest, Milan Šufflay, bio je već umoren pred vlastitom kućom, i Mile Budak, jedan od najvećih hrvatskih književnika, teško ranjen sa željeznom motkom po istim policijskim agentima. Josip Predavec, specijalist u seljačkim ekonomskim problemima, i mnogi drugi aktivni hrvatski intelektualci bili su ubijeni »iz busije« po srpskim »kraljevskim« policajcima u tom istom razdoblju.

Kao odličan povjesnik, naročito u pitanju odnosa među katolicima i muslimanima, Spaho je znao, da je prošlost vjerskih sukoba među Hrvatima već davno zaboravljena. Mnogi suvremenici su protumačili ovo kao poziv Reis-ul-Uleme na zajednički otpor svih Hrvata protiv srpskog »kraljevskog« terora. Islamski i katolički teolozi od jedanaestog stoljeća sve do danas ističu pravo naroda, da se svim sredstvima oslobode.

Andrija Zmajević, kasniji barski nadbiskup, značajna pojava hrvatske povijesti, kao opat sv. Jurja (samostan na malenom otočiću pred Perastom) 1656. preuzeo je pastoralnu brigu za cijeli kraj od Ljute do Hercegnovog, jer ne bijaše nigdje nijednog katoličkog svećenika. Tim povodom piše u Rim, da u svemu tome kraju nema svećenika, da je narod dobar, ali kako je dugo bio bez svećenika, dosta je sujevjeran. Crkve su porušene ili opljačkane. U nekima čak ni križa nije našao. Danas je taj kraj u diaspori (Butorac, 1928a).

»Tu [u Boki] su hajdučke čete, sastojeći se od nekatolika pod vodstvom raznih harambaša, a vrhovnim nadzorom i upravom peraškoga kapetana u službi Mletaka izvodile protiv Turaka mnoge brojne podvige i pljačke... Njegov (Vicka Zmajevića) rad kao peraškoga opada (1695.-1701.) pada u doba jaka useljavanja pravoslavnog pučanstva iz Hercegovine u *novsko i risansko područje*« (Butorac, 1928b).

Jedan suvremeni svjedok, Rus AP. Tolstoj, putuje 1697-1698. po Italiji, Malti i Dalmaciji, službeno po nalogu dvora i bilježi svoja opažanja: »... a govorjat vse slavjanskim jazikom, a i talijanskoj jazik vse znajut, i nazivajutsja Hervati, veru deržat rimskuju... Otpravivši s' daljeje Kaštel Nuovo [Hercegnovi] *dalše put ležal mimo beregov, zaselenih Horvatami* do Perasti albanskom knjaževstve v gorodč [u planinama] i u okrestnih posilenjah živut Turki i okolo *mnogo Serbov* grečeskoj včri. A te Serbi pod deržavaju Venetskoju, *nedavno izbežali* ot ruk prokljatih Busurmana (muslimana) ot deržavi tureckago sultana i živut smežno s tureckami gorodami i derevnjami«. Tolstoj navodi dalje, da je Srbe sreo tek u Risnu, inače je čuo, da oni žive u okolnim brdinama, da su *oni u svemu slični* Hrvatima, samo da ih rastavlja vjera, a odijela da nose hrvatska te »žene ih i dočeri [kćeri] vo vsem podobni hervatskim ženam« (Klaić, 1930:51-3).

Ne samo da ovako jasnih dokaza ima mnogo više, nego izvori govore o hrvatskom osjećaju Bokelja i Dubrovčana, koji bi se upravo mogao nazvati svjesnim

hrvatskim nacionalnim osjećanjem u doba, kada u Europi još nije bilo nacionalnih pokreta i kada je Hrvatska bila onako tragično raskidana. Pa i šdm spomenuti Tolstoj mogao je samo na temelju direktnih izjava pučanstva stvoriti sliku o narodnoj pripadnosti Bokelja. Medin Anton, iz Budve, u vojničkoj službi Venecije imao je službeni naslov »governatore della nazione Croata«. Učeni opat, Benediktinac o. Timotej Cisilla (svršetkom 16. stoljeća i početkom 17. stoljeća) piše o živom hrvatskom osjećaju kotorskih plemića. Bisanti Anton (17. stolj.) piše u jednom pismu o Kotoranima upotrebljavajući »nostri Croati«. U jednom prijevodu (koji se čuva u crkvi sv. Nikole u Perastu) rečenica... »deinde a Floro praefecte Illvrici...« se prevodi ovako... »paak od Flora Vladaoca Harvacke kraine«. Prevodilac je, dakle, smatrao ime »ilirsko« latinskom riječju, oznakom za ime »hrvatsko« (Vulović, 1892a:670).

Štedimlijinim tvrdnjama idu u prilog brojne činjenice, zabilježene u starijoj literaturi, da su se Bokelji i Crnogorci redovito (i u prošlom vijeku) nazivali u inozemstvu (specijalno u Turskoj, Carigradu) Hrvatima, a svoga prvaka zvali Hrvat-bašom. Weber-Tkalčević (»Putopis u Carigrad«) je na pitanje Crnogorca odakle je, odgovorio, da je Hrvat, a ovaj ga radosno zapitao »oli od Podgorice?« Tkalčević tu pojavu opširno obrađuje. Ruski povjesničar Filipov (»Horvate« Petrograd 1890.) tvrdi, da su Crnogorci općenito na istoku poznati pod imenom Hrvati (Vulović, 1892b:610).

Proučavajući tragove čakavštine u Dubrovniku i Bo-ki, *srpski učenjak* Bogišić (1878) došao je do ovog zaključka: »I sada u dubrovačkome narječju ima ostataka čakavštine, a nije odveć davno bilo, kad se o današnjim čisto štokavskim Dubrovčanima bilo moglo kazati da su čakavci. — Možda ne bi bilo trudno dokazati to isto i za *primorske Bokelje*. — To ipak po našem mnienju još ne znači, da su time Dubrovčani i Bokelji od Hrvata postali Srbi, nego da su u njih po prirodnim zakonima razvitka jezika stare forme malo po malo i neopaženo izčezle, ustupivši mjesto novima«. Najstarije do danas poznato djelo

na hrvatskom jeziku u literaturi Boke jest »*Povist od života Kraljice Olive, kćere cesara Julijana*« od budvanskog plemića Krste Ivanovića (t!684.), djelo koje je doživilo mnogo izdanja, a ispjevano je *najčišćom ikavštinom* sa mnogo osobina *čakavštine*. I u današnjem govoru Bokelja čuje se dosta oblika čakavštine, bilo direktnih bilo transformiranih. Na istim principima hrvatski jezikoslovac Fran Kurelac je zasnovao svoju tvrdnju, da Srba starosjedioca u Dalmaciji, Dubrovniku i Kotoru nema »oliš onoga što se za turskoga vremena naselilo... Uz morje sve je Hrvat i vsaka beseda, što je Vuk ima u svom rečniku zapisanu kao južnu ili jugozapadnu, ta se govori ne samo po Hrvat. Primorju nego i po svoj Dalmaciji, zemlji pra-Hrvatskoj... nu mi je uz to reći, da Dubrovnika, Boke, ni Crne Gore za Srbije priznati ne mogu: Povede li se o tome razgovor ne bude teško dokazati« (Kurelac, 1852). Ovi tragovi čakavštine u Južnoj Hrvatskoj su neobično značajni za njeno nekadašnje rasprostranje. Treba se, međutim, sjetiti kako je Vuk Karadžić blagonaklono dopustio, da se samo čakavština (koja izumire) može smatrati hrvatskom osobinom, a »naučno« ustvrdio, da su Hrvati samo jedino i isključivo čakavci, a da ostale oblasti hrvatskog jezika pripadaju slovenačkoj (kajkavska) i srpskoj (štokavska oblast) jezičnoj skupini. I na *ovom i ovakovom* jezičnom principu postavio princip nacionaliteta. Dosljedno tome sve hrvatske narodne pjesme uz »neznatne« korekture je unosio u zbirke srpskih narodnih pjesama pod oznakom »iz zapadnijeh ili jugozapadnijeh krajeva«.

»Ogledamo li spisatelje, koji su onih stoljeća (prije francuske revolucije) pisali u kraju među Cetinom i Bojanom, naročito pak spisatelje latinske crkve, u primorskim gradovima i južnim otocima, na prvi ćemo mah razabrati da oni ni ne znadu za ime srpsko, nego da redovito svi od Makarske pa do Kotora zovu svoj narod i jezik slovinskim ili slavinskim. Tako rade ne samo Dubrovčani nego i Bokelji i Hercegovci, a i krajinci u Makarskoj. Slavinskim ili slovinskim jezikom pišu *Bokelji*: Nenadić Ivan iz Perasta (1768.) i Matović Josip iz Dobrote

(1775.); Hercegovac Lekušić Marijan iz Mostara (1730.); kao i Andrija Kačić-Miošić ('starac Milovan') iz Brista (1759.). Svi su ti gotovo suvremenici, pa se krasno slažu zovući svoj jezik i narod slovinskim (Klaić, 1930:46). Danas se, međutim, može dodati prema naučnim rezultatima iz prvorazrednih izvora (npr. arhiv gradske općine u Perastu), kojim se Klaić nije mogao poslužiti, veliki broj pisaca i značajnih kulturnih radnika, koji su upotrebljavali iste termine, u Boki redovito svi, kao npr. Bolica Ivan, Ludovik Paskalić, Živo Bolica, Tripo Škure (svi iz Kotora 16. stolj.). Burović Luka (Perast), Nenadić Ivan (Perast), Ivanović Marko (Dobrota), Matošić Jozo (Dobrota), Balović Don Andrija (Perast), Smeća Tripo (Perast), Rupčić Ivo (Perast), Kojović Anton (Budva), svi iz 17. i 18. stoljeća. «Ako dakle spisatelji bokeljski, hercegovački i dubrovački zovu svoj jezik slovinskim, 'komentira Klaić', ne čine oni to što ne bi znali za ime hrvatsko, nego zato što se povode za svojim starijim drugovima na sjeveru od Cetine, koji isto tako zovu svoj jezik i narod slovinskim» (Ibid.).

I ovdje je Vjekoslav Klaić posvjedočio svoje ogromne sposobnosti kao povjesnik, jer je bio preteča shvaćanja, koje je obradio i svestrano dokazao Franjo Fancev (1937.) da se ime slovinsko (kao i ilirsko) u cijeloj našoj starijoj i preporodnoj književnosti ima smatrati isključivo sinonimom imena hrvatskog, a Mihovil Kombol je komentirao tu pojavu čestog upotrebljavanja imena »slovinskog«: »Ali i samo naše 'slovinstvo' sedamnaestog vijeka mnogo je više u vezi s katoličkom obnovom no što se obično misli. Katolički su se revnici često i u mašti i u misijama zalijetali u široke slavenske pokrajine sa zamamnom mišlju crkvene unije, a u tom su poslu neobično važnu ulogu imali naši [pisac tu citira mnoge začetnike tog pokreta], pri čem je Dubrovnik često bio polazna točka... *naše tadašnje 'slovinstvo' u velikoj je mjeri katolički 'Wunschbild'*« (Kombol, 1938.). Često se zaboravlja, da je i Boka, predstavljena svojim velikim sinovima, u tome igrala vrlo značajnu ulogu. Dovoljno je pogledati na neke Bokelje,

npr. Andriju i Vicka Zmajevića (kratko prikazani u prvom poglavlju), da se opazi njihova intelektualna i politička srodnost s Gundulićem i mnogim starijim i novijim hrvatskim duhovima, »tipičnim predstavnicima jedne polovine hrvatskog bića, one koja sebe idealistički projicira u šire svjetske-historijske krugove...« (Kombol, 1938).

Pogrešno bi bilo shvaćanje, da je zbog ovih uzroka ime hrvatsko manje upotrebljavano u doba prije Francuske revolucije, koja se obično uzima kao početak i »movens« nacionalnih pokreta. Hrvatsko ime na južnoj periferiji hrvatstva je često patriotski vrlo snažno naglašeno; ono nije samo izraz narodne pripadnosti ovoga kraja.

Iako su ovdje nanizani podaci nepotpuni, ipak ih treba okupiti, da se prepozna izvorna snaga narodne svijesti. Izbor značajnih izraza hrvatstva pisaca samo s područja Južne Hrvatske većinom slijedi rad Vjekoslava Klaića (1930:46-50), koji se tada služio s ranijom zbirkom Ivana Kukuljevića (1860.). Ostala imena su dokumentirana s novijim izvorima. pisci koji su radili u književnim središtima sjeverno i zapadno od nekadašnje povijesne Crvene Hrvatske, kao npr. u Splitu, Šibeniku, Zadru, Senju i u kvarnerskim i istarskim gradovima, nisu ovdje navedeni. Jedno od slijedećih poglavlja će odraziti uistinu monumentalne zbirke dokumenata o narodnoj svijesti u cijelom hrvatskom teritoriju, koje su skupili Marijan Stojković (1940.) i Franjo Fancev (1937.).

(1) Ivan Filipović, rodnom ispod Sinja, u knjižici »Pisma...« godine 1704. tiskana hrvatskom ćirilicom ili bosančicom u Mlecima, na koncu dodaje dugi pobožni zaziv svim onim svecima, koji su »*zemlje naše protekturi, Bosne, Ercegovine, Harvata i svega slovinskoga naroda i jezika harvatskoga, molite se za nas!*«

(2) Upravo Bokelj iz Perasta, Kristo Mažarović, upućuje nas kako se ima razumijevati i tumačiti izraz »slovinški«. G. 1712. on tiska u hrvatskoj ćirilici ili bosančici dva izdanja i treće u latinici »Cvijet od kriposti...« izvađen »iz jezika latinskoga u jezik ilirički ili slovinski«.

Na koncu knjige pisac dodaje: »Broj knjig *hervatskih* u butigi B. O. knjigara na *rivi od Harvatov*«. Tu Mažarović prevodi venecijansku »Riva dei Schiavonni« kao »*Riva od Harvatov*«.

(3) Fra Filip Grabovac, rođen u Vrlici, hrvatski pjesnik-mučenik, poginuo je u mletačkoj tamnici, jer da, prema optužbi, on buni narod sa svojim pjesmama. Grabovac je tiskao dvije knjige u hrvatskoj ćirilici ili bosančici i latinici: »Historia naroda ilirickoga aliti *arvackoga*«, u Mletcih 1745., i »Cvit razgovora naroda i jezika ilir. aliti *arvackoga*«, u Mletcih 1747. Iz ove knjige pjesama samo dvije pjesme su ovdje citirane. Prva je pod naslovom »Slava Dalmaciji« i sadrži ove stihove:

Pogrdiše zemlju Dalmaciju
Tu *Hrvačku* drugu provinciju
... U sužanjstvu *Bosna* osta,
Tog i Tebi [Dalmaciji] ima dosta (str. 355).

Druga pjesma pod naslovom *Od naravi i ćudi Arvacke* ima stihove:

Da b' Arvati skladni bili,
Ne b' ovako žalost pili.
... Kad kralj hoće da kog srve,
Tad *Arvate* meće prve,
A dobitak kad se dili,
Tad pitaju gdi ste bili (str. 352).

Grabovac piše na dva mjesta, da su »ilirski i slovinski« sinonimi imena hrvatskog: »U Dalmaciji... tako se i jezik zva, kakonoti ilirički, pak slovinski, potomtoga Arvacki evo i danas. *Tri su imena a jedan isti jezik*« (str. 369 i 338; Klaić, 47; Eterović, 1925:251, 262 and 1920-21; Pettravić, 1937:32-41).

(4) Stulli Joachim Ragusinus, u svom tada vrlo popularnom »Lexicon latino-italico-illvricum« Buda 1801.,

tumači riječ: »illvrice — slovinski, *harvatski*, *hrovatski*, *horvatski*«. Stulli čak ni na početku 19. stoljeća ne zna za ime srpsko, a svakako on ga ne može upotrijebiti u prijevodu riječi »illvrice«, nego samo slovinski i hrvatski u 3 oblika! U 1806. godini on je tiskao u Dubrovniku »Riečosložje... Hervatsko-latinsko-talijansko« (Kukuljević, 155-6; Klaić, 1930:47-8).

(5) Nikola Nalješković g. 1564. u poslanici pjesniku Ivanu Viđali na otoku Korčuli piše slijedeće stihove: »Tim *narod Hrvata* vapije i više, da s' kruna od zlata, kojim se svi diče«. U »narod Hrvata« spadaju svi dalmatinski gradovi, i Dubrovnik i Kotor, kako on izričito veli. Isti pjesnik opominje pjesnika Hektorovića 1557. g.: »Nemoj da *svi Hrvati* [zbog Tebe] plaču sad«. U jednoj drugoj poslanici Nalješković naziva pjesnika H. Brtučevića »slavom *svih Hrvata*«.

(6) Ivan Viđali s Korčule g. 1564. zahvaljuje se Dubrovčaninu Nalješkoviću s titulom *Hrvatskoga diko i slavo jezika!* Istom prilikom Ivan Viđali pjeva one klasične stihove o Dubrovniku:

Dubrovnik — grad svitli i slavan...
Svuda ga još puna slava, svudom slove,
Hrvatskih ter kruna gradov se svih zove.

(7) Mavro Vetranić, pjevajući o Dubrovničama veli: »Po svietu svaki pravi — govori, Da ste sve Dalmate natekli u slavi, *Ne samo Dalmate* gospodo predraga, *Nego još sve Hrvate skupivši jednoga zajedno*«. Dalmacija uži pojam zajednice, a Hrvatska je ta zajednica koja okuplja sve! Isti Vetranić g. 1569. pjesniku Hektoroviću da mu pjesme pronose slavu »*kud god jezik hrvatski prohodi!*« Hvaleći i Klišane i Klis, pjeva im: »O slavni Hrvati!« Svijestan je značenja Hrvata za obranu Ugarske od Turaka, pa pjevajući o Budimu kaže »Nema više ni polja, ni hrvatske slave!«

(8) Marin Gazarović, također Dubrovčanin i pjesnik, u jednom svom prikazanju 1531. g. »Justina sliša s prozora vandelje *hrvatski*«.

(9) Dominik (Dinko) Zlatarić dva djela: g. 1597. Elektra, Ljubav i smart, Ljubmir (u jednom izdanju) »... iz većeg *tudjih jezika u harvatski izložene*«; a g. 1621. ponovno »Elektra... *harvacki izložena*«.

(10) Bernardin Pavlović, frančeškan iz Dubrovnika, pisac bogoslovnih djela pod naslovom »Pripravlanje za dostojno reći svetu misu... u *harvaski jezik* pomnjivo i virno privedeno« 1747. g. Isti pisac iste godine »Pokripljenje umirućih... u *harvaski jezik* popravi i prištampa... *za korist naroda Harvaskoga*...«

(11) Francuz Bručr-Derivaux toliko se suživio sa hrvatskom kulturom Dubrovnika, tolika je bila njena privlačna snaga, da je hrvatizirala jednog Francuza, da on mlade Dubrovčane kori zašto se odriču »*hrvatske starine*«, pa se stide »*jazik slovinski čisto govorit*«, kako je to ušlo u modu dubrovačke mladosti koncem 18. stoljeća.

(12) Sličan ukor iz stihova pjesnika Dubrovčanima Marka Brnarevića (t 1825). Njega boli zašto se Dubrovčani odriču »*slavne hrvatske starine*«.

(13) Lovro Šitović iz Ljubuškog tiska »Pisma od pakla... u harvatski jezik i pivanje«, u Mletcih 1727. i 1742. Upućuje pjesme »onizima pukom, ki govore *harvatskim jezikom*« (str. 72). U uvodu svoje druge knjige »Gramatika latinsko-ilirska«, 1713., on piše: »Množi narodi... lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati, jerbo oni štampaju gramatike u svoje vlastite jezike istomačene«. U toj knjizi postoje odlomci pod naslovima: »Konjugacija verba *hrvatskih*« i »Rike *hrvatske zemlje*« (Kukuljević, 86, Klaić, 1930:50; Stojković, 199).

(14) Jurković, s Konavlja, kasnije biskup trebinjski, pjeva u jednoj pjesmi: »Nije brata što ne rodi majka, Nad Hrvata nije nam junaka (Pavlinović, 1875:373-4).

(15) August Vlastelinović iz Sarajeva piše g. 1637. pjesmu:

Još otkad *Banovo pomanka kraljevstvo*
Razu se *Stipanovo herceško gospodstvo*
Moguće *vladarstvo kralja bosanskoga*

Zatar se hrabrenstvo puka *harvatskoga*
(Fermendžin, 1892).

(16) Ivan Dominik Pavičić Hvaranin je napisao knjigu »Govorenja sveta... prinesena u *harvatski*«, u Mletcih 1754. On tu knjigu posvećuje »prisvitlom... arkibiskupu i biskupom od *harvatskih država*«. Od istog pisca »Pripovidanja nediljna... prinesena u *harvatski*, 1749. i 1754.

(17) Fra Marijan Lekušić Mostarac u knjizi »Bogoljubna razmišljanja, u Mletcih 1730« naziva svoj jezik *hrvatskim* (Draganović, 1940:43).

(18) Ivan Tomko Mrvanić Bošnjaniin, »Istumačenje... prineseno u jazik *harvatski*«, Rim 1627. i u još tri kasnija izdanja. Njegove druge knjige: a) »Život Margarete blažene divice. Prinesen iz vlaškoga u jazik *harvatski*«, u Mletcih 1613; b) »Žalososkazje Krista... prineseno iz pisme vlaške u *hrvatsku*«, u Rimu 1614; c) »Život Magdalene...«, u Rimu 1626. (U početku:) »*Hrvatice divice u zemlji Hrvatskoj*«. (U tekstu:)

Hrvatsko viteštvo vidit ćeš skršeno
Bosansko kraljevstvo iza dna izvraćeno.

Od mnogih drugih primjera piščeva citiranja hrvatskog imena samo jedan odlomak značajne pjesme je naveden:

Biše roda svoga zator jur vidila
puka hrvatskoga razsuće slišila:
pod Turci Bosnu svu biše oplakala,
Hercega Državu zgublenu jadala,
kralja bosanskoga sime zatrvno
(Pavić, 68, 80-85)

(19) Vladislav Minčetić Dubrovčanin u knjizi »Trublja Slovinska« g. 1665. pjeva sasvim u duhu ideje hrvatske državnosti, ističući sve atribute nezavisnosti banovanja Petra Zrinjskoga i želeći mu, da uspije u oslobađanju i

ujedinjavanju hrvatskih zemalja. Evo par stihova iz te prekrasne pjesme, koja je dokaz suvremenog razumijevanja jednog Dubrovčanina u ciljevima i radu mučenika-bana.

Oj Hrvatska pokrajino,
Pače vas svijet neka sliša.

Vidim smrtnom u blijedilu
Turski mjesec gdi zapada,

Zrinjsko sunce njega tjera
U istoku da pogine.

Ban će čestit stolovati
*Ban imenom a Kralj dilom
Podložni će puk vladati!*

*A ti nastoj slavni Bane
Tva svijes znana Tebe uzvisi
Vrh svijeh časti svijeta ovoga
Narod puka hrvatskoga!*

*Sužanjstvu bi davno u valih
Potonula Italija
Od hrvatskiah da se zalih
More otmansko ne razbija.*

(20) Gjono Palmotić Dubrovčanin g. 1567. u »Dani-ci«, stavlja u usta Jerine kletvu na hrvatskog bana Hrvoja što je ostavlja: »ovo li je čas i slava, ku mi hotje obećati, Da s tobom ću *banovati hrvackijeh sred država*«. A nakon njegove smrti kralj Matijaš govori: »Sad pako *lipuna hvale, Hrvatska je zemlja i strana*, S Hrvojini smrti *ostala, bez vlastita svoga bana. Svijetlim banom hrvackijem*, Ja Te činim s mojom vlasti, Da od Kralja *stečeš ime*, prem *do-stojno Tvojoj časti*«.

(21) Hrvatski Homer, »starac Milovan« Fra Andrija Kačić Miošić, kod kojega je najraširenija terminologija »slovinstva«, našao se pobuđen, vjerojatno izrazitim hrvatskim karakterom Boke (kao i Tolstoj, ruski putopisac) ili pod utjecajem narodne pjesme, da nazove Boku Kotorsku »*dikom od Hrvata!*« Dok narodna pjesma, koju je Kačić slijedio, pjeva

»Dubrovniče, jabuko od zlata
»O ti Boko *hrvatska odoro*«,

Kačić pjeva krasne stihove o njenom junaštvu: »Ej Kotore, gnizdo sokolovo, Na visokoj grani savijeno, Gdi se legu zmaji i sokoli, Koji caru puno dodijaše. Svijena je na jeli zelenoj, Ter pokriva *Boku od Kotoru, Koja no je dika od Hrvata, I viteško srce od junaka...*« O Perastu pak ovo: »Pošteno su svagda vojevali, I junačke glave odsicali, To svedoče *krajine hrvatske*, Još i mudre knjige talijanske.« A te »*krajine hrvatske*« u kojima se pronosi slava Peraštana po Kačiću, su krajevi »od Trebinja do Drača«.

VATRO MURVAR

BIBLIOGRAFIJA

BJELOVUČIĆ, NIKOLA ZVONIMIR
1929. Crvena Hrvatska i Dubrovnik. Zagreb: Matica Hrvatska.

BOGIŠIĆ V.
1878. Narodne Pesme, Beograd.
BOŠNJANIN, H. (DRAGANOVIĆ, KRUNOSLAV)

BUTORAC, PAVAO
1928a »Andrija Zmajević«. Hrvatska Prosvjeta, br. 1.
1928b »Vicko Zmajević«. Hrvatska Prosvjeta, br. 3.

DABINOVIĆ, ANTE S.

1939. »Kotor...«. Predavanje na pučkom sveučilištu, Zagreb, 3. studenoga.

1934. Kotor pod Mletačkom Republikom, I. Zagreb.

1928. »O etničkoj 'istovetnosti' Bokelja i Crnogoraca«. Obzor, br. 352, 16. rujna

DRAGANOVIĆ, KRUNOSLAV

1940. Hrvati i Herceg-Bosna. Sarajevo (Pseudonim H. Bošnjaniin)

1937. »Massenuebertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet waehrend der Tuerkenherrschaft«. Orientalia Christiana Periodica 1-4: 181-232, 550-99. (Isto kao posebni otisak.)

DUKLJANIN

1950. Ljetopis popa Dukljanina: Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i »Hrvatska Kronika«. Zagreb: Matica Hrvatska.

ETEROVIĆ, KARLO

1927. Fra Filip Grabovac: Buditelj i mučenik narodne misli u prvoj polovini 17. vijeka. Split.

1926. »Fra Filip Grabovac«. Nova Revija 5:1. Makarska.

1925. »Fra Filip Grabovac«. Nova Revija 4:3. Makarska.

FANCEV, FRANJO

1937. »Starija hrvatska književnost u današnjim srednjoškolskim udžbenicima«. Hrvatska Revija 10:589-603.

FERMENDŽIN, EUSEBIJE

1892. Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. Zagreb, Akademija znanosti i umjetnosti, Monumenta..., Vol. 23.

HADŽIJAHIĆ, MUHAMED

1985. »Da li je najstariji slavenski zakon 'Metodijev Zakon Sudnjij Ljudem' donesen na tzv. Duvanjskom Saboru?«. Forum 24:1103-38.

1983. »Daš Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriale Substrat«. Suedost Forschungen 42:11-60.

1970. »Pitanje vjerodostojnosti Sabora na Duvanjskom Polju«. Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 8:6:201-61.

KATIĆ, LOVRE

1938. Pregled povijesti Hrvata. Zagreb

KLAIĆ, VJEKOSLAV

1930. Hrvati i Hrvatska. II. izdanje. Zagreb: Matica Hrvatska.

KOMBOL, MIHOVIL

1941. Hrvatska Enciklopedija 2:217.

1938. »Gundulić u hrvatskoj književnosti«. Zagreb, Hrvatska Revija 11:12.

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, IVAN

1860. Bibliografija hrvatska. Zagreb.

KURELAC, FRAN

1852. Kako da sklanjamo imena. Zagreb.

MURVAR, VATRO

1989. Nation and Religion in Central Europe and the Western Balkans — The Muslims in Bosna, Hercegovina and Sandžak: A sociological Analysis. FSSSN Colloquia & Svmposia.

1953. Hrvatska i Hrvati: Državno-sociološki prikaz u 17 eseja. Chicago: Croatia-Hrvatski Izdavački Zavod.

PAVIĆ, ARMIN

1875. »Ivan Tomko Mrnavić«. Zagreb, Akademija znanosti i umjetnosti. Rad 33.

PAVLINOVIĆ, MIHOVIO

1875. Različiti spisi. Zadar.

PETRAVIĆ, ANTE

1937. Pete Studije i Portreti. II. izdanje. Zagreb.

RADIĆ, ANTUN

1936-1939. Sabrana djela, Volumeni 1-19. *Zagreb*: Seljačka Sloga.

SAKAČ, STJEPAN KRIZIN

1943. »Tragovi staro-iranske filozofije kod Hrvata«. *Život* 24:1. *Zagreb*.

1942. »Historijski razvoj imena Hrvat od Darija I. do Konstantina Porfirogeneta«. *Život* 23:1. *Zagreb*.

1938. »Pravo značenje naziva 'bijela' i 'crvena' Hrvatska«. *Život*.

SPAHO, FEHIM

1932a »Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu«. *Hrvatsko Kolo* 13:41-50. *Zagreb*: Matica Hrvatska

1932b »Evlija Čelebija u posjeti kod Nikole Zrinski, Ban Hrvatske u Čakovcu u studenom 1660«. *Sarajevo*: Napredak Kalendar za 1932.

STARČEVIĆ, ANTE

1869. »Kotor«. Spisano 1. XI. *Hrvatska*, *Zagreb*.

ŠTEDIMLIJA, S. M. (MARKOVIĆ-ŠTEDIMLIJA SAVO)

1937. *Crvena Hrvatska*. *Zagreb*.

STOJKOVIĆ, MARIJAN

1940. »Oko hrvatskog jezika«. *Zagreb*, *Hrvatska Revija* 13:196-204, 258-63.

ŠUFFLAY, MILAN

1930a »Crvena Hrvatska i Dubrovnik«. *Zagreb*, *Hrvatska Revija* 3:67-9.

1930b »Starohrvatska baština iz pradomovine«. *Zagreb*, *Hrvatska Revija* 3:52-5.

1928. *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike*. *Zagreb* (Poglavlje: »U prodornoj zoni pravoslavlja na Jadranu«).

VULOVIĆ, SREĆKO

1892a *Tko su bili starosjedioci Boke Kotorske?* *Zagreb*.

1892b »'Hrvat-baša'«. *Vienac*. *Zagreb*

ZOVKO, IVAN

1990. *Hrvatsko ime u narodnoj predaji i običajima Bosne i Hercegovine*. Priredio Ivan Alilović. *Zagreb*: Hrvatsko Književno Društvo Sv. Ćirila i Metoda. (Ovo izdanje sadrži dva djela, citirana ovdje pod 1899a i 1899b).

1899a *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*. *Mostar*. (Pretiskano iz »Osvita«).

1899b *Hrvatstvo Herceg-Bosne po narodnoj predaji i običajima*. *Mostar*. (Pretiskano iz »Osvita«).

ŽUPANČIĆ, NIKO

1938. (Predavanje na IV. kongresu slavističkih geografa u Sofiji 18. kolovoza 1936. i otiskano u) *Etnolog*, 11. *Ljubljana*.

S A D R Ź A J

Crvena Hrvatska i njeni kulturni tragovi	7
I. Nacionalitet Crnogoraca	7
II. Šta kaže pop Dukljanin?	12
II. Šta kažu grčki pisci?	18
IV. Crvena Hrvatska je postojala	29
Pretapanje imena Crvena Hrvatska u Crna Gora	36
Od Crvene Hrvatske do Crne Gore	50
I. Centralizam hrani separatizam	50
II. Plemenske zajednice	55
III. Krvna osveta	60
IV. Narodna vjera	64
V. Misija narodne crkve	67
VI. Ono što je Nemanja drugče učinio	75
VII. Jedna žrtva blagorodnog čuvstva	79
Formiranje crnogorskog nacionalizma	82
I. Formiranje modernog nacionalizma	92
II. Između dva nacionalizma	88
III. Sukob nacionalnih ideja	95
IV. Vjekovi čine svoje	98
V. Čahure srpskog nacionalizma	105
VI. Smisao srpskog nacionalizma	108
VII. Značaj crnogorskog nacionalizma	113
Pogovor	
Na periferiji hrvatstva	119
Bibliografija	145